SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIEÄMBETET

National Library of Sweden

Riksarkivet

Kungl. Vitterhetsakademien

Meddelanden från RiViH-projektet

Riksantikvarieämbetets & Vitterhetsakademiens äldsta historia

Nr 3 2026

Resan fortsätter med RiViH 2!

Som vi flaggade för i föregående nummer av *Meddelanden* har projektet gått in i en andra fas. Mycket av tiden har inledningsvis gått åt till att starta upp våra verksamheter och att introducera Riksarkivet som ny deltagare i projektet. Det innebär inte att vi legat på latsidan när det kommer till att producera texter. Tvärtom bjuder vi som vanligt på ett välfyllt nummer med artiklar som speglar projektets olika moment.

Följande nummer inleds med en presentation av RiViH 2, om dess förutsättningar och nya inslag, signerad Ola W Jensen. En av nyheterna är att vi kommer genomföra inventeringar i externa arkivinstitutioner för att identifiera relevanta handlingar. Om detta arbete i Stiftsbiblioteket i Linköping, inklusive brev som skildrar antikvarien Johan Gabriel Sparwenfelds götiska resa, berättar Emma Hagström Molin. I sitt andra bidrag redogör hon för höstens webbinarieserie, som redan dragit i gång med idéhistorikern Per Widéns presentation av sin bok *Att skapa en patriotisk historia* (2025).

Ett annat av projektets redan upptrampade spår är förstås digitalisering. Hur själva processen går till, från ax till limpa, från urval till en färdig digital produkt, berättar Riksantikvarieämbetets bildtekniker Roger Magnusson om.

På tal om digitalisering genomförde alla tre myndigheter inför fortsättningsprojektet inventeringar för att identifiera relevanta handlingar. Vilka samlingar som valts ut kan ni läsa om i Robin Böckermans, Oliver Blomqvists och Hanna Cösters respektive inlägg.

Under projektets första månader har vi även hunnit med en del forskning. I sitt bidrag har Magnus Källström riktat in sig på en av de mer okända riksantikvarierna, Jacob Isthmén Reenhielm, och hur det gick till då han fick den tjänsten samt något om vad man kan finna i hans efterlämnade handskrifter.

I Olas andra bidrag kan ni läsa om hur det gick till då de mytomspunna ättestuporna väckte fornforskarnas fascination för att i ett senare skede reduceras till en myt.

RiViH 2
Med rätt att digitalisera, forska, bevara, inventera och transkribera

Ola Wolfhechel Jensen

I föregående nummer av *Meddelanden* kunde vi glädjande nog konstatera att RiViH-projektet ännu en gång har tilldelats ett mycket generöst ekonomiskt stöd från Vitterhetsakademien. Detta möjliggör fortsatt forskning och digitalisering under ytterligare två år, mer exakt till och med våren 2028.

Den stora nyheten med detta fortsättningsprojekt, förkortat RiViH 2, är att Riksantikvarieämbetets och Kungliga bibliotekets systermyndighet Riksarkivet nu även deltar i projektet. Värt att påminna om är att myndigheternas gemensamma historia går tillbaka till 1600- och 1700-talen då de periodvis var organisatoriskt integrerade med varandra. Detta förklarar varför handlingar som står i centrum för projektet finns bevarade i samtliga myndigheters arkiv.

Likheter mellan RiViH 1 och 2

Precis som under föregående projekt, RiViH 1, är ett av våra mål att digitalisera och tillgängliggöra utvalda samlingar ur myndigheternas arkiv. Urvalskriterierna är de samma som tidigare, det vill säga att materialet ska spegla Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens äldsta historia och verksamhetsområden fram till sekelskiftet 1900. Icke att förglömma, och i konsekvens med den beskrivna organisatoriska kopplingen, avslöjar samlingarna även väsentliga delar av Riksarkivets och Kungliga bibliotekets tidiga historia. Vilka samlingar som valts ut och innehållsliga smakprov kan ni ta del av i andra artiklar i detta nummer.

Som tidigare ansvarar varje myndighet för bildfångsarbetet av sina egna samlingar och att de blir sökbara på sina respektive publiceringsytor. För att göra dem tillgängliga tillsammans publiceras allt material även fortsättningsvis på Kungliga bibliotekets plattform *Manuscripta*.

Ännu en likhet mellan RiViH 1 och 2 är att handlingar som farit illa blir omhändertagna av konservatorer och att vi fortsätter vårt trägna forskningsarbete för att visa på samlingarnas mycket höga källpotential. I linje med vår upparbetade projektmodell publicerar vi löpande både arkivhandlingar som blivit digitaliserade och våra färdiga forskningsresultat. Våra kanaler är som brukligt detta nyhetsbrev, myndigheternas sociala medier och föreläsningar i olika format. Till vår hjälp har vi en kommunikatör från respektive myndighet. Alla resultat och all information om projektet går som tidigare att ta del av på vår forskningsplattform.

Slutligen kommer vi även fortsättningsvis att arrangera webbinarier med intressanta inlägg av forskare vars studier har kopplingar till våra samlingar och frågeställningar som ligger i linje med projektet (se Emmas artikel om vårt första webbinarium inom RiViH 2).

HTR: AI-genererad transkribering

Bland projektets nya insatser hör tillämpning av handskriftsigenkänning (*Handwritten Text Recognition*, förkortat HTR). Förenklat innebär det att man med hjälp av AI transkriberar handskrifter för att underlätta läsning och förståelse av äldre texter. Med detta arbete har Riksarkivet hunnit långt genom utvecklingen av deras modell *The Swedish Lion* som finns tillgänglig på deras hemsida. Även på Kungliga bibliote-

Några av projektdeltagarna samlade på Kungliga biblioteket för att beskåda handlingar som kommer att digitaliseras under fortsättningsprojektet. Foto: Ola Wolfhechel Jensen (CC BY).

ket pågår arbetet med att utveckla modeller för AI-transkribering.

Delar av det yngre materialet, från 1700- och 1800-talen, som digitaliserats under RiViH 1 och RiViH 2 kommer nu att transkriberas med hjälp av HTR. Därtill kommer Riksarkivet och Kungliga biblioteket tillsammans ta fram modeller för att transkribera äldre och mer ostrukturerat material. En av förutsättningarna för maskinläsning är att med hjälp av AI radvis identifiera bokstäver, ord och hela meningar, benämnt segmentering. Yviga handstilar, inflikade kommentarer och bilder kan göra det svårt för befintliga modeller att koda av innehållet i en handskrift. För att uppnå högre träffsäkerhet behöver modellerna tränas upp och då avläsningen blir fel måste det korrigeras manuellt. Hur tekniken fungerar mer i detalj och vilka nya forskningsmöjligheter den för med sig kommer vi att fördjupa i kommande nummer av *Meddelanden*.

Relevanta samlingar i andra arkiv

Arkivmaterial som tangerar RiViH-projektets intresseområde finns av förklarliga skäl inte enbart i de tre myndigheternas arkiv. Nätverk med kopplingar till Riksantikvarieämbetets föregångare och att forskning i antikvariska ämnen bedrevs av enskilda personer och sammanslutningar har bidragit till att relevanta handlingar även finns hos andra arkivbildare.

Att det förhåller sig på det viset känner vi till sedan tidigare. Däremot är det oklart i vilken omfattning andra arkiv kan tänkas inhysa dylika samlingar och handlingar. Detta vill vi ta reda på genom en inventering. Målet är att gagna forskningen genom att kartlägga relevanta handlingar. Metoden är enkel och inne-

bär att vi inledningsvis kontaktar olika arkiv och vid positiva besked besöker dem för att dokumentera aktuella arkivbestånd.

Fördjupad dialog med externa forskare och forskningsstöd

Forskningsmöjligheterna på de samlingar som RiViH-projektet tillgängliggör är som sagt många. För att stimulera användningen har vi lagt ned en ansenlig energi på att förmedla detta via etablerade nätverk och andra kanaler, däribland den nämnda webbinarieserien. Vår ambition med RiViH 2 är att utöka kontakterna och samarbetet med olika lärosäten och forskare. Mer konkret innebär det att vi mot bakgrund av våra materialkunskaper kan erbjuda vägledning i samlingarna kopplat till vetenskapliga frågeställningar. Stödet kommer inte enbart att rikta sig till forskare utan även till doktorander och studenter. Med det sagt får den som vill gärna höra av sig för mer information om det stöd vi kan erbjuda och om de samlingar vi tillgängliggör inom ramen för projektet.

Lista över deltagare inom RiViH 2

Deltagare från Riksantikvarieämbetet

Ola Wolfhechel Jensen (projektledare och forskare)

Roger Magnusson (bildtekniker)

Hanna Cöster (arkivarie)

Johan Nordinge (t.f. enhetschef)

Emma Hagström Molin (forskare)

Magnus Källström (forskare)

Lotta Möller (papperskonservator)

Lina Landell (kommunikatör)

Deltagare från Kungliga biblioteket

Robin Böckerman (delprojektledare)

Ann-Sofie Persson (fotograf)

David Fredriksen (fotograf)

Ilar Gunilla Persson (fotograf)

Christopher Natzén (forskningsstrateg)

Christina Svensson (konservator)

Emil Stenback (bokbindare/konservator)

Carl Krantz (konservator)

Patrik Granholm (manuscripta.se)

Anette Lindh (kommunikatör)

Deltagare från Riksarkivet

Oliver Blomqvist (delprojektledare)

Tobias Sundin (bildtekniker)

Måns Höög (forskningsassistent)

Pontus Henningsson (data scientist)

Andreas Wallgård (kommunikatör)

Externa arkiv: Stiftsbiblioteket i Linköping

Emma Hagström Molin

Ett nytt moment inom RiViH 2 innebär att externa arkivinstitutioner ska kartläggas för att identifiera samlingar och material som tangerar Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens äldsta historia. En institution som är intressant i det avseendet är Stiftsbiblioteket i Linköping, där bland annat handskrifter av Johannes Bureus, Johan Hadorph, Johan Peringskiöld samt ett större antal brev och handlingar efter Johan Gabriel Sparwenfeld finns. Materialet berör framför allt Sparwenfelds forskning om götiska antikviteter utomlands, en resa som har uppmärksammats av mig i ett tidigare nummer av *Meddeladen*. I det följande ger jag en kort introduktion till Stiftsbibliotekets samlingar samt presenterar några nedslag i materialet knutet till Sparwenfeld.

Stiftsbibliotekets historia och katalog

Kärt barn har som bekant många namn, och under århundradena har det bibliotek som ursprungligen tillhörde domkyrkan, Bibliotheca Lincopensis, kallats för stiftsbiblioteket, katedral- och gymnasiebiblioteket, gymnasie- och stiftsbiblioteket samt genom ett riksdagsbeslut taget 1926: Stifts- och landsbiblioteket. Benämningen ”landsbibliotek” var då tänkt att fungera som en motsvarighet till landsarkiven. Sedan 1993 är det, som numera kort och gott kallas för Stiftsbiblioteket, en del av Stadsbiblioteket i Linköping. Trots kommunaliseringen har alltså de 700 år gamla samlingarna fått behålla sitt äldre namn (Ranius 2023, s. 4, 7).

Bland de svenska stiftsbiblioteken intar Linköping en särställning på grund av sin stora handskriftssamling och sitt rika bestånd av äldre tryck. Dess historia går ända tillbaka till 1200-talet och det librarium som då fanns i domkyrkan. Den första boksamlingen var dock inte särskilt omfattande. Vid en inventering som gjordes år 1600 noterades 32 nummer. 1719 hade antalet stigit till 1000 volymer (SOU 1924:7, s. 83–84, 88, 94). Den första kända katalogen över bibliotekets böcker gjordes av biskopen Haqvin Spegel 1697. Den användes bland annat av Uppsalabibliotekarien Eric Benzelius den yngre (1675–1743), vilket tyder på att samlingen inte bara användes internt av präster i Linköping utan var tillgänglig för den bildade allmänheten runtom i riket (Ranius 2023, s. 4).

Benzelius blev så småningom biskop i Linköping (1731–1742) och hans betydelse för både bok- och handskriftssamlingen är svår att överskatta. Hans erfarenheter från tiden som universitetsbibliotekarie i Uppsala kom väl till pass i Linköping, där en av hans första åtgärder var att skaffa bokskåp till volymerna som led av fukten i domkyrkans kor. Han lät även omkatalogisera böckerna som numera var 1 300 till antalet. I denna katalog angavs noggrant de donatorer som gynnat bibliotekets samling. Många av handskrifterna i dagens Stiftsbibliotek har en gång i tiden samlats och ingått i Benzelius privata samling. Förvärvet av denna skedde först efter Benzelius död, under biskop Andreas Rhyzelius försorg. Benzelius dog 1742, och efter det hade hans handskrifter och böcker förvarats i ett av domkyrkans kor, där han även hade valt att bli begravd. År 1757 var tanken att samlingen skulle fraktas till Uppsala för att där försäljas på auktion, då biskop Rhyzelius och domkapitlet anhöll om att få köpa allt för 12 000 daler kopparmynt av Benzelius arvingar (SOU 1924:7, s. 94–95). Summan motsvarar dryga 510 000 kronor i dagens penningvärde, vilket säkerligen var en skälig ersättning (Ekonomiska museets prisomräknare).

Boksamlingen bestod av 3 000 volymer, varav 175 handskrifter. Här fanns inte mindre än 13 inkunabler (det vill säga tidiga tryck) inklusive flera utgåvor av grekiska och latinska klassiker. Flera av verken hade Benzelius införskaffat från olika lärda mäns samlingar, bland annat Georg Stiernhielms, Philipp Melanchthons och Gottfried Wilhelm Leibnitz bibliotek (SOU 1924:7, s. 96–97). Bland det arkivmaterial Benzelius samlade märks inte minst de 39 brev från och 121 till Johan Gabriel Sparwenfeld, samt ett 30-tal övriga handlingar av hans hand.

Stiftsbibliotekts handskriftskatalog av Allan Ranius är idag digitaliserad och sökbar via Alvin. Den första delen av katalogen rör de äldsta förvärven, den andra – som tillkom på grund av en brand 1996 – rör nyare förvärv gjorda mellan 1926 och 1997. Källor med anknytning till Riksantikvarieämbetet och Vitterhetsakademiens äldsta historia förekommer främst i den första delen, men inte uteslutande. Några exempel på material som knyter an till RiViH-projektet är *Rapsodia variis collectaneis referta. Anno 1652 incepta* av bland andra Johannes Bureus, som innehåller excerpter och avskrifter, huvudsakligen rörande runor och nordisk fornkunskap. Här finns även avskrifter av Johan Hadorphs ”Register uppå dhee ordningar, påbudh, almenne stadgar och placater, som åhr ifrån åhr are här i Swerige uthgångne” i fyra band samt Vadstenaabedissan Anna Fickesdotter Bülows *Chronicon genealogicum* (c. 1515), utgiven av Johan Peringskiöld 1718, i en avskrift från 1700-talet. Bülows verk rör hennes egen släkthistoria och räknas till en av de första biografiska skildringarna i svensk litteratur (SKBL). Andra nämnvärda verk är Olof Verelius avskrift av Codex argenteus, det vill säga den berömda Silverbibeln, gjord år 1663, Benzelius egna föreläsningar om den svenska historien och antikviteterna hållna i Uppsala, samt hans samlade språkvetenskapliga avskrifter och anteckningar från 1700-talet.

Br 33: Några guldkorn ur Sparwenfelds brev och handlingar

De Sparwenfeld-relaterade brev och handlingar som Eric Benzelius samlade har bundits in i en foliovolym där den tidigare ägaren Benzelius anges (se fig. 1 och 2). Den första halvan

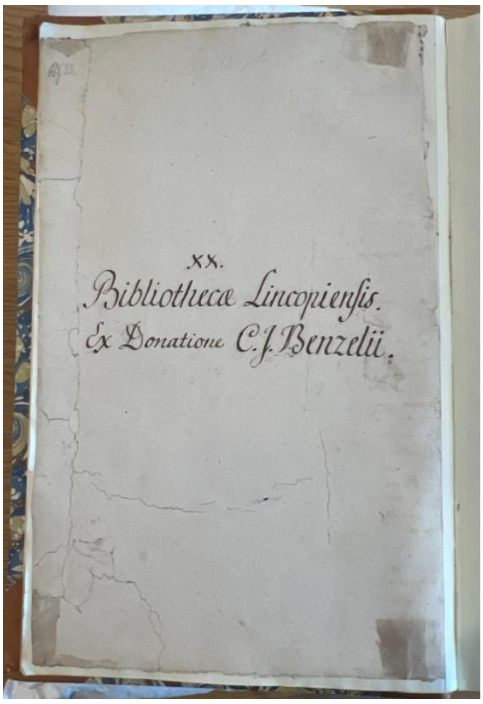

Fig. 1–2. Volym Br 33, Stiftsbiblioteket i Linköping. Foto: Emma Hagström Molin (CC BY).

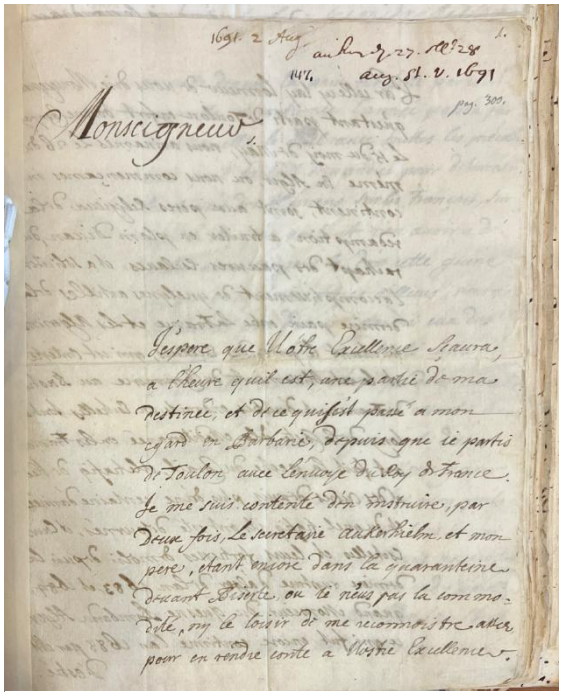

Fig. 3. Första sidan av Sparwenfelds rapport till Bengt Oxenstierna, skickad från Bizerte i Tunisien. Foto: Emma Hagström Molin (CC BY).

av volymen innehåller skrivelser om eller till Sparwenfeld, och resterade del utgörs av hans utgående brev och arbetsanteckningar.

Merparten av materialet rör som nämnts Sparwenfelds götiska resa. Här finns bland annat kopior av Sparwenfelds respass, utfärdade av kung Karl XI, och brev som mottogs och skrevs under resans gång, mestadels på svenska, franska och latin. Här finns brev från andra lärda till Sparwenfeld, där den mest berömde av dessa är den redan nämnde Gottfried Wilhelm Leibniz. Breven från Leibniz har fått mycket uppmärksamhet och publicerats både av Sven Lagerbring 1754 samt av Harald Wieselgren 1885. I de många breven rapporterar Sparwenfeld hem till Sverige om sin resrutt, forskning och utgifter. I slutet av volymen finns det en redogörelse på svenska för den spanska delen av resan, samt en sammanställning av de handskrifter som Sparwenfeld konsulterade i Vatikanens bibliotek under en tidigare resa till Rom.

Sist men inte minst ska Sparwenfelds brev från Nordafrika nämnas. De består bland annat av en längre rapport till kanslipresident Bengt Oxenstierna om äventyren där. I brevet, som daterats den 2 augusti 1691, beskrev Sparwenfeld det inrikespolitiska läget, den pestepidemi som härjade i ”Barbariet” samt de få synliga spåren av antikviteter. Sparwenfeld berättade bland annat om Hippo (dagens Annaba i Algeriet), som var kyrkofadern Augustinus stad. För Sparwenfeld var det en sorglig syn att en ny stad hade byggts på de raserade resterna av den gamla. Sparwenfeld beskrev förstörelse där han borde ha sett antikviteter, och redogjorde för hur först vandaler och goter hade gjort sitt bästa för att utplåna alla spår efter romarna, sedan kom saracener (det vill säga muslimer, se SAOB) som i sin tur gjorde sitt bästa för att förstöra lämningarna efter goter och vandaler. Här och var kunde man enligt Sparwenfeld fortfarande stöta på ett fåtal rester av romerska inskriptioner, men inga gotiska. Det fanns en mängd romerska medaljer bevarade, men inga vandaliska. Han beskrev detaljerat hur antika byggnader spolierades så att

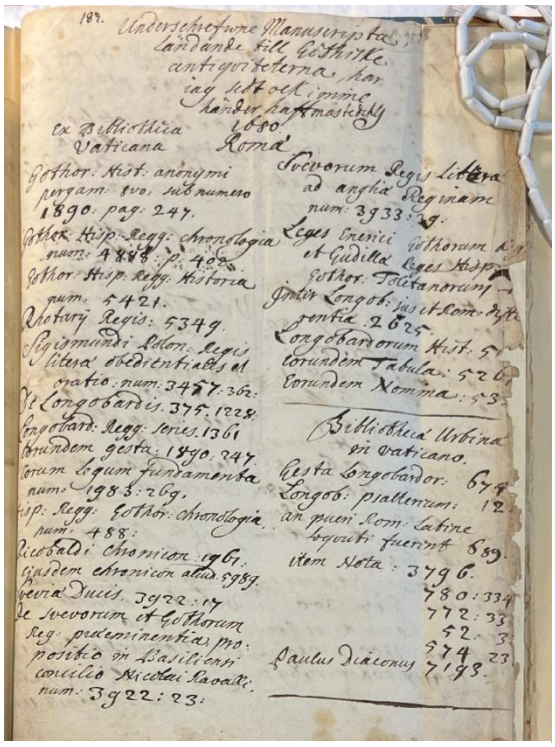

Fig. 4. Första sidan av Sparwenfelds förteckning över handskrifter han konsulterat i Rom 1680. Foto: Emma Hagström Molin (CC BY).

delar av dem kunde återvändas i nybyggnationer. Om man fortsätter på detta sätt, menade Sparwenfeld, kommer det inte att finnas ett enda antikt föremål kvar om tjugo år.

Det ska avslutningsvis nämnas att ytterligare 300 brev till Johan Gabriel Sparwenfeld finns i volym B 127 i Stiftsbibliotekets handskriftssamling, tillsammans med omkring 500 brev till biskop Georg Wallin den yngre (1686–1760), därav namnet ”Walliniana”. Förhoppningsvis får jag anledning till att återkomma till dessa i framtida *Meddelanden*.

Referenser

Linköpings stiftsbibliotek

Br 33=Johan Gabriel Sparwenfelds brevväxling.

Litteratur

Codex argenteus. Länk

Ekonomiska museets prisomräknare. Länk

Hagström Molin, Emma. 2026. Johan Gabriel Sparwenfeld och götiska antikviteter på främmande orter. *Meddelanden från RiViH-projektet* 2026:1, s. 10–18. Länk

Ranius, Allan. 1993. *Handskriftssamlingen vid Linköpings stiftsbibliotek 1. Katalog.* Linköping. Länk

Ranius, Allan. 1998. *Handskriftssamlingen vid Linköpings stiftsbibliotek. Katalog*. Linköping. Länk

Ranius, Allan. 2023. *Böcker och handskrifter vid Linköpings stiftsbibliotek*. Linköping.

SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok*. Länk

SKBL = *Svenskt Kvinnobiografiskt Lexikon*. Länk

SOU 1924 = *Betänkande och förslag angående läroverks- och landsbibliotek*. 1924. Stockholm. Länk

*

Från original till digital bild: så går bildfångsten till

Roger Magnusson

Att digitalisera en handling börjar egentligen långt innan den första bilden tas. Först behöver man veta vad man ska arbeta med. Jag börjar därför med att gå igenom en Excel-fil där volymerna är registrerade och väljer ut den volym som är aktuell för dagens arbete. Där kan det också finnas anmärkningar om volymens skick eller andra saker som upptäckts vid den första genomgången. Det är värdefull information att ha med sig innan man börjar.

När volymen sedan kommer upp i verkstaden går jag igenom den på nytt. Alla häftklamrar och nålar tas bort och jag kontrollerar att sidorna ligger i rätt ordning. Jag vänder också rätt sådant som hamnat fel och försöker få en bild av vilka utmaningar som väntar. Det är först när materialet är förberett som jag är redo att börja migrera det analoga dokumentet till ett digitalt surrogat.

Nästa steg är att välja rätt instrument för just det aktuella materialet. Här finns det ingen lösning som passar allt. Originalets skick, storlek, bindning och hur mycket sidorna går att öppna styr valet.

Om materialet är skört, om bindningen inte går att öppna ordentligt eller om originalet är litet väljer jag ofta en kamerastation. Den är den mest flexibla lösningen i vår maskinpark och gör det möjligt att arbeta med material som inte lämpar sig för en vanlig skanner. Samtidigt kräver kamerastationen mer av operatören, både när det gäller kunskap och efterarbete, och bildfångsten blir mer tidskrävande. För den här typen av material räknar jag med att kunna göra omkring 300 sidor under en arbetsdag.

För mer normalt material använder jag i stället en planetär skanner. Den arbetar kontaktlöst och är särskilt användbar när man har lösa blad eller volymer som går att öppna på ett bra sätt. Här kan arbetstakten vara betydligt högre och under bra förutsättningar kan den planetära skannern klara upp mot tusen sidor på en arbetsdag. Om ett original är vikt, skrynkligt eller på annat sätt behöver hållas på plats kan en glasskiva vara till hjälp. Även här gäller det att hela tiden anpassa metoden efter originalet och inte tvärtom.

Fig. 1. Den snabba och effektiva planetära skannern. Foto: Roger Magnusson (CC BY).

Innan själva bildfångsten börjar kalibreras utrustningen så att färg, belysning och skärpa ligger på rätt nivå. Jag börjar alltid med några

testbilder som granskas lite noggrannare. När de ser bra ut kan man i större utsträckning lita på att utrustningen fortsätter att göra sitt jobb. Men även då gäller det att vara uppmärksam. Det finns alltid sådant som maskinen inte kan upptäcka.

En viktig del av arbetet är därför att se till att inga sidor missas. Vikta brev är ett kapitel för sig – där gäller det att komma ihåg att även kontrollera baksidor och insidor av vikningarna. Det är lätt att tro att man har fått med hela dokumentet när en del faktiskt fortfarande är dold.

Det är också under bildfångsten som man ibland upptäcker sådant som inte syntes vid den första genomgången. Det kan handla om revor eller andra skador, men också om papper som är sura och har börjat brytas ned. I sådana fall kan originalet behöva ses över av en konservator innan vi går vidare. Digitaliseringen blir då inte bara ett sätt att göra materialet mer tillgängligt, utan också ett tillfälle att upptäcka och dokumentera originalens skick och se till att de klarar sig i arkivet 500 år till.

Som sista bild i varje volym fotograferar jag en färgkarta. Den fungerar som en slags kontrollstation för det digitala materialet och kan användas för att validera färgåtergivning och upplösning med hjälp av extern mjukvara.

När alla bilder väl är tagna är arbetet alltså inte riktigt slut. Bilderna exporteras och därefter börjar efterarbetet. Alla bilder behöver kontrolleras igen och vi skapar de olika derivat och filformat som behövs för att materialet ska kunna användas i vår databas. En stor del av detta arbete är automatiserat och sker genom skript som körs i bildredigeringsprogrammen. Det är väldigt praktiskt – men man ska inte lämna maskinen helt ensam. Den tycker inte alltid som jag gör.

Därför görs även här en extra kontroll, bland annat av att rätt antal bilder och filer finns på plats och att allt ser ut som det ska

Fig. 2. Arbete vid kamerastation. Foto: Roger Magnusson (CC BY).

Fig. 3. Den viktiga färgkartan. Foto: Roger Magnusson (CC BY).

innan materialet lämnas vidare till en arkivarie. Därefter kan filerna arkiveras i vårt repository och bli en del av det digitala material som görs tillgängligt genom projektet.

Vi lutar oss framför allt mot **FADGI** (förkortning för *Federal Agencies Digital Guidelines Initiative*) när det gäller kvaliteten på bildfångsten. Standarden ger oss vägledning kring bland annat färgåtergivning och belysning. Den nivå vi siktar på beskrivs som ”defined as producing a very good professional image that is appropriate for most uses”. Det låter kanske enkelt, men i praktiken är det inte alltid så lätt att avgöra med bara ögonen.

Även med kalibrerade skärmar och en korrekt belysning behöver vi kunna mäta och validera resultatet. Färgkartorna kan kontrolleras på olika sätt, antingen manuellt eller med hjälp av programvara. Vi har valt att använda **Phase Ones NimbusQA**, som på ett relativt enkelt sätt hjälper oss att kontrollera att vi håller oss inom de nivåer vi eftersträvar.

Det är kanske lätt att tänka att digitalisering i första hand handlar om att trycka på en knapp och ta en bild. I själva verket är det en kedja av många små beslut – från den första genomgången av volymen till den sista kontrollen av filerna. Och varje beslut behöver ta hänsyn till det som faktiskt ligger framför oss: ett original som kanske har överlevt flera hundra år och som nu ska få ett nytt liv i digital form.

Samlingsbeskrivning: Kungliga biblioteket

Robin Böckerman

Inom RiViH 2 lämnar Kungliga biblioteket den sammanhållna F-samlingen för att finkamma magasinen efter relevanta handlingar. Det visade sig snabbt att det inte råder någon brist på dessa.

De 124 handskrifter som har valts består av det material som under 1600–1800-talen skapades, brukades och förvaltades inom Antikvitetsarkivet och dess efterföljande institutioner, inklusive Vitterhetsakademien. Urvalet omfattar såväl självständiga arbeten av riksantikvarier, assessorer och andra tjänstemän som register, förteckningar, korrespondens, utkast och avskrifter som tillkom i den antikvarisk-topografiska verksamheten.

Materialet speglar det praktiska och intellektuella arbete som bedrevs inom myndigheten: fältresor och förteckningar över fornlämningar, runinskrifter, heraldiska undersökningar och numismatiska studier; tidiga försök till lexikografi och grammatisk bearbetning av nordiska språk; avritningar av monument och sigill; förberedelser inför publikationer såsom *Suecia antiqua et hodierna*; samt administrativa handlingar rörande Antikvitetsarkivets samlingar, utlåning, inventarier och accessioner.

Urvalet omfattar även personliga anteckningar, memorial, ansökningar och arbetsmaterial av centrala gestalter som Johannes Bureus (fig. 1), Johan Hadorph, Olof Verelius, Elias Brenner, Carl Reinhold Berch, Nils Reinhold Brocman, Eric Julius Biörner och flera andra, vilka i hög grad formade det antikvariska forskningsfältet i Sverige. Många av dessa handskrifter belyser utvecklingen av myndighetens vetenskapliga arbete och organisation, dess kontakter med forskare i Sverige och utomlands samt de nätverk som möjliggjorde insamlandet av historiskt och arkeologiskt källmaterial.

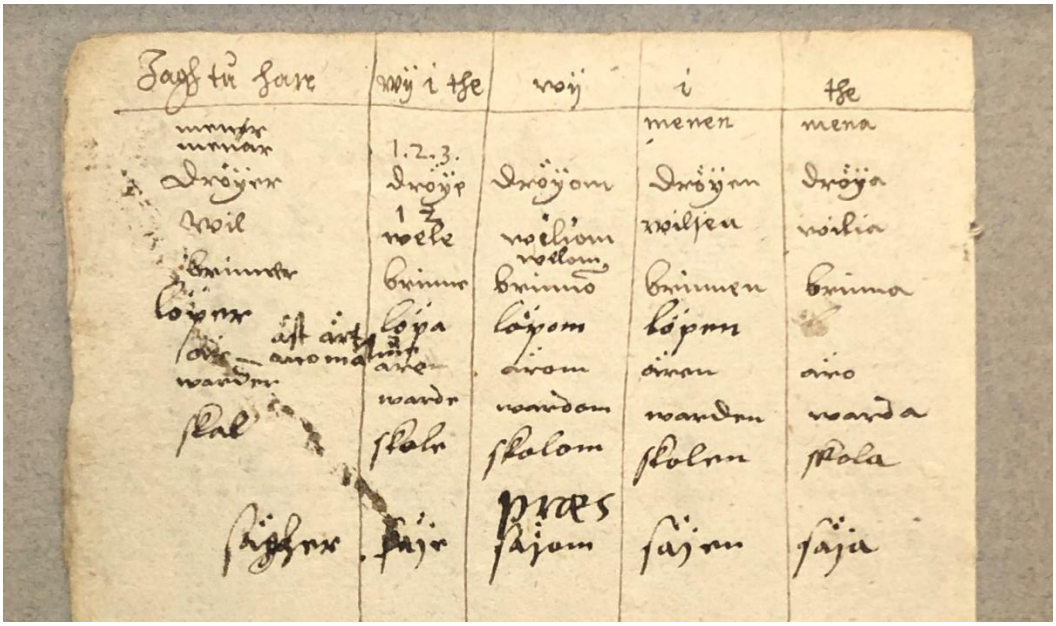

Fig. 1. Exempel på Johannes Bureus grammatiska anteckningar i N 47a, en av de handskrifter som kommer att digitaliseras under RiViH 2. Foto: Magnus Källström (CC BY).

Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens äldsta historia i Riksarkivet

Oliver Blomqvist

Riksarkivet ansluter sig från och med hösten 2026 till digitaliserings- och forskningsprojektet Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens äldsta historia genom digitisering av en mängd handlingar som översiktligt ska presenteras nedan. De kan efter sin art och arkivtillhörighet sorteras i fyra grova kategorier:

- Vitterhetsakademiens deposition av medeltidsmaterial
- Handlingar i myndighetsarkiv
- Handlingar i enskilda arkiv
- Handlingar i Riksarkivets ämnessamlingar

Vitterhetsakademiens deposition

När Antikvitetsarkivets verksamhet upphörde år 1780 delades dess handlingar huvudsakligen mellan Riksarkivet och Kungliga biblioteket. Till den återupplivade Vitterhetsakademien tillföll då en mängd avskrifter av medeltidsbreven gjorda av antikvarier som Nils Reinhold Brocman, Johan Peringskiöld och Clas Örnhielm. Avskrifterna ordnades och bands in under 1820-talet när arbetet med att ge ut medeltidsbreven i serien *Svenskt diplomatarium* inleddes. Till slut deponerade Vitterhetsakademien under 1900-talets förra hälft dessa avskrifter i Riksarkivet, som sedan 1870-talet var huvudman för utgivningen av de svenska medeltidsbreven. Depositionen består i huvudsak av avskrifter, register och sammanfattningar av urkunder från medeltid och 1500-talet. I huvudsak finns originalen bevarade, men avskrifterna innehåller även sådana brev som sedermera har förkommit eller som brunnit upp i samband med Stockholms slottsbrand 1697. I avskrifterna finns förutom brevtexterna

Fig. 1. Detalj ur Vitterhetsakademiens deposition, Hadorphs Stora Copiebok (SE/RA/0401/C/3), länk. Avritningen avser kung Birger Magnussons brev utfärdat i Stockholm år 1297, bevarat i original på Riksarkivet (SDHK nr 1726, länk). Foto: Riksarkivet (PDM).

även skickligt gjorda sigillavritningar, till exempel de i Hadorphs Stora Copiebok (se fig. 1). Avritningar kan sägas, liksom fallet är med antikvariernas runstensavritningar, förbättra originalen vad gäller läsbarhet. Precis som runstenar är sigill föremål som kräver att uttydaren både använder sina ögon och fingertoppar och har möjlighet att granska föremålet ur olika vinklar och med olika ljussättningar. Avritningarna är en tvådimensionell representation av detta både taktila och visuella uttydningsarbete i tre dimensioner.

Myndighetshandlingar

Huvudparten av Riksarkivets handlingar består av myndighetshandlingar: dokument som uppkommit i offentliga verksamheter. Det rör sig i huvudsak om olika slags administrativa handlingar, såsom räkenskaper, redovisningar, verksamhetsberättelser och inkommande samt utgående korrespondens i arkiv som upprättats vid allmänna ämbetsverk. Några exempel kan konkretisera detta delbestånd. En stor delmängd i denna kategori utgörs av Kanslikollegiums handlingar, i kanslibokhållarens arkiv. Kanslibokhållarens uppgift var bland annat att upprätta lönelistor, förse det kungliga kansliets personal med lokaler, möbler och kontorsmateriel. Bokhållaren rekvirerade medel för dessa utgifter från Kammarkollegiet och lämnade sedan ut förnödenheter mot kvitto.

I kanslibokhållarens arkiv finns en stor mängd handpennings- och expensmedelsräkningar för de lärda verk som lydde under Kunglig Majestäts kansli (ursprungligen ingick även räkenskaper från Antikvitetskollegiets bokhållare för åren 1685–1689 i detta arkiv, men dessa har sedermera överförts till Riksantikvarieämbetet och ingår numera i dess Ämbetsarkiv 1 (ATA/ARK1_1-1/G 1 a/2–4); de har digitiserats tidigare i RiViH-projektet). Bland de saker som upphandlades genom kanslibokhållaren var böcker, förnödenheter och tjänster för Antikvitetsarkivet. I kanslibokhållarens arkiv återspeglas därför hela bredden av antikvariernas verksamhet – i den mån den gav upphov till kostnader. I 1707 års räkenskaper kan man till exempel få en djupdykning i Antikvitetsarkivets tryckeriverksamhet och i de olika arbetsinsatser som krävdes för att trycka en bok i storformat. Där finns bland annat en utbetalning till kopparstickaren Truls Arvidsson för en avbildning av vittnesbördets tabernakel, till boktryckaren Olaus Enæus för tryckning av ark till ”bibliska släktregistret” och till formsnidaren Philip Jacob Thelot för ”åtskilliga träformer”. Verifikat på utgifterna finns som bihang efter själva räkenskaperna. Ett exempel på upphandling av tjänster i 1700-talets myndighetssverige kan ses i tryckaren Olaus Enæus faktura till Antikvitetsarkivet i 1707 års räkenskaper (se fig. 2). På lappen står först tryckarens specificering av tjänsterna, sedan en attestering av antikvarien

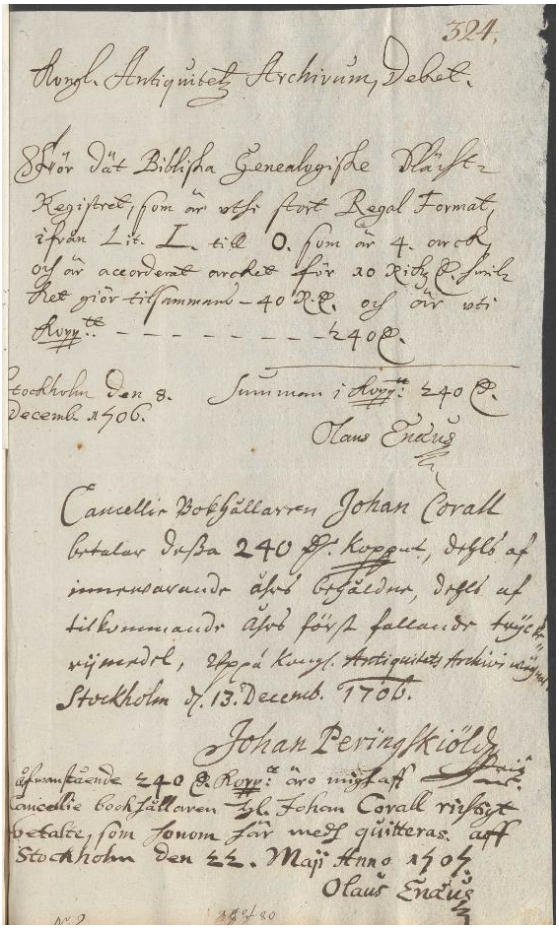

321.
Kongl. Antiquitet Archivum, Debet.
För det Bibliska Genealogiske Släkt-
Registret, som är uthi stort Regal Format,
ifrån Lit. I. til O. som är 4. ark
och är accorderat arcket för 20 Rdr Specie
Det gör tillsammans – 40 Rdr. och är uthi
Kuvr:te – – – – – – – – – 240 Rdr.
Stockholm den 8. Decemb. 1706.
Summan i Kuvr:te 240 Rdr.
Olaus Enæus
Cancellie Bokhållaren Johan Corall
betalar dryga 240 Rdr. Kopparst, dyglig af
innevarande års Utgälder, dyglig uf
tillkommande års först fallande tvåne
rijsmedel, åt Kongl. Antiquitets Archivi räkn:
Stockholm d. 13. Decemb. 1706.
Johan Peringskiöld
Ofvanstående 240 Rdr Kuvr:te äro mig af
Cancellie bokhållaren Hr. Johan Corall richtigt
betalte, som genom får medh qvitteras. Actum
Stockholm den 22. Maji Anno 1707.
Olaus Enæus

Fig. 2. Kanslibokhållaren. Handpennings- och expensmedelsräkningar i renskrift, med verifikationer m.m. SE/RA/1422/G/G 1/G 1 A /68 (1707), länk. Foto: Riksarkivet (PDM).

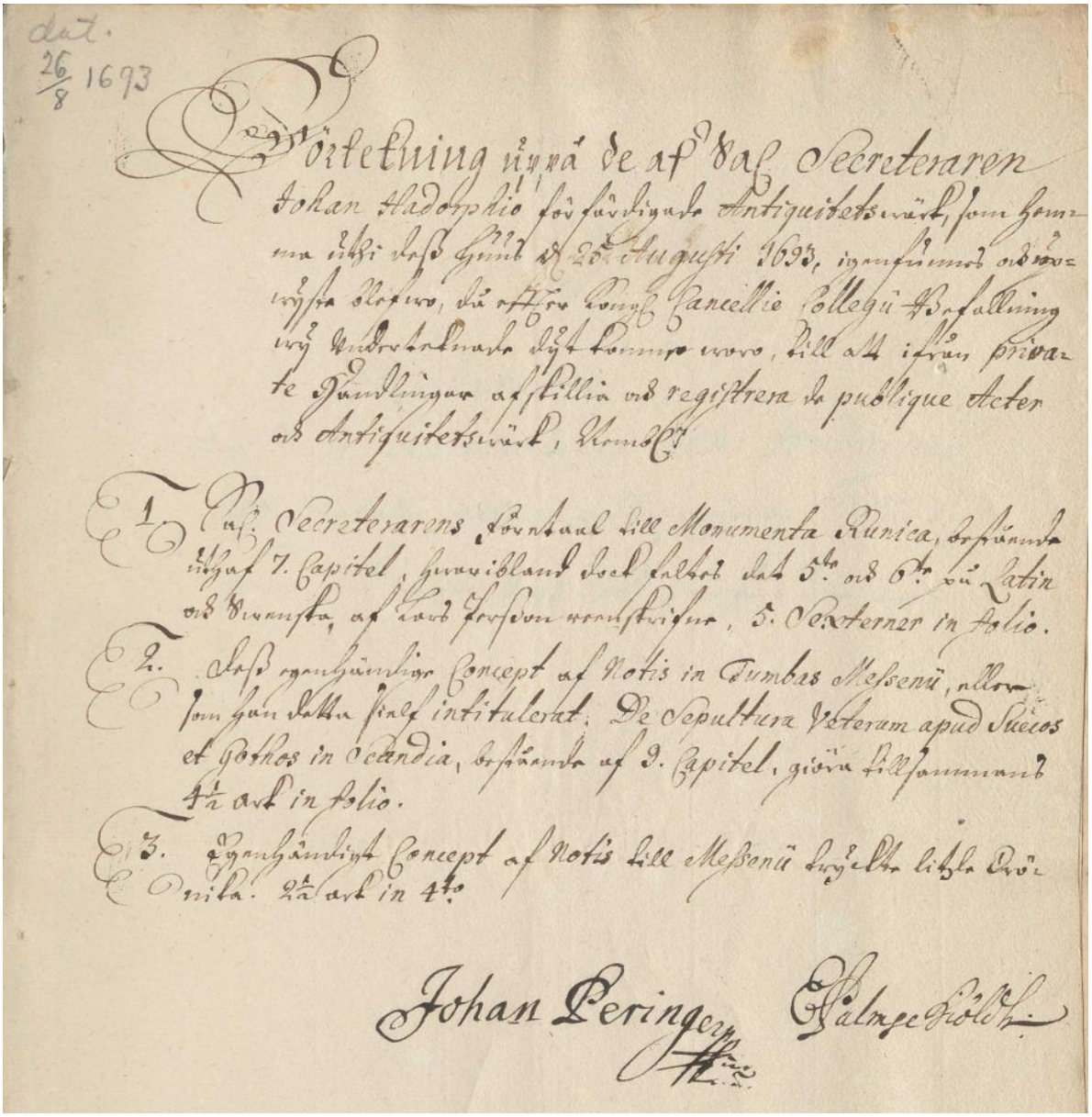

Fig. 2. Johan Peringskiölds (Peringers) och Elias Palmskiölds redovisning över Hadorphs förfärdigare antikvitetsverk efter dennes hädangång i Kanslikollegium. Kanslitjänstemäns ämbetsmemorial m.m. samt ansökningar, allmän serie. SE/RA/1411/E/E IV/8 (1691–1725). Foto: Riksarkivet (PDM).

Johan Peringskiöld med instruktioner om hur utbetalningen ska konteras (den ska betalas ur Antikvitetsarkivets tryckerimedel för 1706 och 1707) och till sist en kvittering på mottagen betalning från boktryckaren Enæus. Den bok som kostnaderna avsåg var 1713 års *En book af menniskiones slächt, och Jesu Christi börd, eller Bibliskt slächt-register*, ett praktverk utgivet av Johan Peringskiöld och avsett att inlösas av rikets alla kyrkor. Boken har digitiserats av Umeå universitet (länk). Det omtalade kopparsticket finns på sidan 67.

Utöver räkenskaper innehåller myndighetshandlingarna allehanda akter i löptextform. Ett viktigt bestånd är skrivelserna till Kungl. Maj:t från tjänstemän vid Antikvitetsarkivet i samlingen *Allmänna verks, ämbetsmäns, direktioners m fl skrivelser till Kungl. Maj:t.* I den finns ett hundratal brev, memorialer, utredningar m.m. från Vitterhetsakademien (SE/RA/1135/VII/3)

som rör fornfynd, ansökningar om anslag, personalärenden, utgivningsverksamhet m.m. från hela Sverige mellan åren 1775 och 1840. Även bland Kanslikollegiums inkomna handlingar finns flera volymer med skrifter från Antikvitetsarkivet, innehållande arbetsmemorial, årsberättelser, ansökningar till tjänster och andra diverse handlingar. Ett intressant plock ur dessa bestånd rör riksantikvarien och sekreteraren vid Antikvitetsarkivet Johan Hadorph. När han gick hädan den 12 juli 1693 lämnade han efter sig en mängd mer eller mindre färdigställda arbeten i manuskriptform. Sekreterarens död föranledde en omfattande inventering bland hans kvarlämnade papper. Redovisningar över den ämbetsliga delen av kvarlåtenskapen gjorda av olika personer, bland annat av efterträdaren Johan Peringskiöld, återfinns i volymen *Kanslikollegium. Kanslitjänstemäns ämbetsmemorial m.m. samt ansökningar, allmän serie* (SE/RA/ 1411/E/E IV/8, länk).

Enskilda arkiv

I Riksarkivets enskilda arkiv (det vill säga arkiv som inte är uppkomna i offentliga verksamheter) utmärker sig särskilt Magnus De la Gardies korrespondens i den 62 hyllmeter stora De la Gardieska samlingen (SE/RA/720222, länk). Magnus De la Gardie (1622–1686) var, bland andra saker, från 1654 kansler för Uppsala universitet och från år 1660 rikskansler. I bägge dessa roller verkade han för upprättandet av Antikvitetskollegiet och den framväxande svenska antikvitetsforskningen överlag. Hans ämbetsliga korrespondens med kollegiets assessor Johan Hadorph är omfångsrik, liksom den mängd brev De la Gardie mottog från Antikvitetskollegiet. Dessa bestånd kommer att digitiseras inom ramen för Riksarkivets medverkan i RiViH. Dessutom har en samling med korrespondens mellan Bror Emil Hildebrand, riksantikvarie och ständig sekreterare i Vitterhetsakademien, och riksarkivarien Hans Järta från tidsperioden 1834–1847 inkluderats. Korrespondensen är också sedan tidigare utgiven (se referenslista).

Ämnessamlingarna

Den fjärde kategorin av handlingar skiljer sig från de tidigare nämnda genom att sakna en institution eller organisation som arkivbildare. Riksarkivets ämnessamlingar är en rest från en tid då arkivhandlingar ordnades enligt deras innehåll, inte enligt en arkivbildande organisation eller person, d.v.s. den nu rådande provenienssprincipen. En anledning till att denna organisationsprincip under en tid blev förhärskande var kaoset efter slottsbranden 1697. Efter branden fanns det stora mängder med i hast räddat löst material som behövde ordnas upp. En volym i en ämnessamling innehåller således handlingar av olika härkomst men med ett gemensamt innehåll, till exempel *apor*, *frimurare* eller *teater*. Var och en kan själv botanisera i dessa varierande ämnen i arkivet *Riksarkivets ämnessamlingar. Acta miscellanea* (SE/RA/757, länk).

I ämnessamlingarna ingår en mängd hittills mer eller mindre oförtecknade handlingar med relevans för projektet. Dessa återfinns i synnerhet i två underavdelningar: *Akademier och lärda sällskap* (SE/RA757/02), innehållande blandade dossierakter med rubrikerna *Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien* (länk), och *Fynd och fornminnen* (länk) samt en volym med handlingar rörande *Antikvitetskollegiet och antikvitetsarkivet* (SE/RA757/03, länk). I volymerna kan man till exempel hitta på franska och tyska avfattade verksamhetsberättelser och historiker över Antikvitetskollegiet, listor på införskaffade böcker från olika år, koncept till fornfyndsbeskrivningar, kvittenser på mottagna föremål, förteckningar över samlingar, medlemmar och anställda samt en mängd originalbrev från 1600- och 1700-talen. Samlingen ger ett intryck av att vara ett slags oorganiserat ämbetsarkiv i miniatyrformat.

* * *

Riksarkivets ovan beskrivna bidrag till RiViH-projektet berikar i flera avseende de redan digitiserade volymerna inom projektets första etapp. I Ämbetsarkiv 1 (SE/ATA/ARK1_1-1/)

på Riksantikvarieämbetet finns till exempel arkivexemplar av utgående skrivelser samt inkomna handlingar och skrivelser. Denna del av den ämbetsliga korrespondensen kan nu kompletteras med de brev som sänts till Kungl. Maj:t från Antikvitetskollegiet och -arkivet. De hittills tillgängliggjorda räkenskaperna i Ämbetsarkiv 1 och 2 kan kompletteras med handlingar i Kanslibokhållarens och Kammarkollegiets arkiv på Riksarkivet. De strödda handlingarna i Riksarkivets ämnessamling innehåller även de akter som uppkommit inom den antikvariska myndighetsutövningen. Många fruktbara kopplingar finns att emotse när Riksarkivet ger sitt digitala bidrag till det övriga RiViH-beståndet.

Referenser

Riksarkivet

De la Gardieska samlingen (SE/RA/720222)

Kanslibokhållaren. Handpennings- och expensmedelsräkningar i renskrift, med verifikationer m.m. (SE/RA/1422/G/G 1/ G 1 A)

Kanslikollegium. Kanslitjänstemäns ämbetsmemorial m.m. samt ansökningar, allmän serie (SE/RA/1411/E/E IV)

Riksarkivets ämnessamlingar. Acta miscellanea (SE/RA/757)

Vitterhetsakademiens deposition (SE/RA/0401)

Litteratur

Asker, Björn. 2007. *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*. Stockholm.

Assarsson-Rizzi, Kerstin (utg.). 2017. *Hans Järta och Bror Emil Hildebrand. Brevväxling åren 1834–1847*. Stockholm.

Cavallie, James m.fl. 1996–2003. *Riksarkivets beståndsöversikt* 1–7. Stockholm.

Jensen, Ola Wolfhechel. 2025. Om splittringen av Riksantikvarieämbetets äldsta arkiv och dess efterspel. *Meddelanden från RiViH-projektet* 2025:1, s. 12–18. Länk

Johan Hadorph, urn:sbl:13473, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Jan Liedgren), hämtad 2026-10-09. Länk

Johan Peringskiöld, urn:sbl:7086, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Birgitta Fritz), hämtad 2026-10-09. Länk

Ludwigs, Folke. 1985. *Kanslibokhållarens arkiv* 1637 (1569)–1841. [Maskinskriven förteckning i Riksarkivets forskarexpedition, Marieberg.]

Ståhl, Peter. 2024. *Medeltidens samhälle. Källor i Riksarkivet 1100–1520*. Stockholm.

SDHK = Svenskt diplomatariums huvudkartotek. Länk

*

Riksantikvarieämbetets samlingar i RiViH 2

Hanna Cöster

RiViH-projektet fortsätter sitt arbetet med att tillgängliggöra Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens äldsta historia. De handlingar som ska digitaliseras inom RiViH 2 kompletterar materialet från projektets första del och förstärker bilden av hur den svenska antikvariska verksamheten bedrevs från slutet av 1700-talet till 1900-talets början.

Samlingarna speglar flera centrala ämnesområden, såsom numismatik, fornvård, etnologi och arkeologi. Utöver myndighetens eget ämbetsarkiv omfattar urvalet även flera enskilda samlingar efter personer som haft stor betydelse för kulturmiljövårdens utveckling och kunskapsspridning.

Ur ämbetsarkivet

Under projektets första del (RiViH 1) digitaliserades främst material ur *Gemensamma handlingar, 1786–1922*, som är ett delarkiv inom *Ämbetsarkiv 2, Vitterhetsakademien och riksantikvarien*. Urvalet baserades på handlingar som var centrala för Vitterhetsakademiens verksamhet och den tidiga antikvariska praktiken. I RiViH 2 utökas urvalet med material som skildrar fler aspekter av verksamheten, som bland annat etnografiska undersökningar, korrespondens, handskrifter, räkenskaper samt handlingar rörande mynt och medaljer.

Ett av de delarkiv som nu digitaliseras i sin helhet är *Arkivet och biblioteket, 1780–1825*, som visar hur samlingarna av böcker och handskrifter växte fram genom gåvor, donationer och inköp. Här finns även handlingar som visar hur samlingarna delats upp och deponerats mellan Riksantikvarieämbetet, Kungliga biblioteket och Riksarkivet.

En annan betydande del av materialet finns i delarkivet *Statens historiska museum med Kungl. Myntkabinettet, 1691–1967*, som innehåller merparten av dokumentationen kring insamlandet av mynt och fornfynd. Här återfinns inventarielistor, kataloger och förteckningar över mynt, medaljer, arkeologiska fynd och andra föremål som i dag finns i Statens historiska museums samlingar. Tillsammans visar dessa tre delarkiv hur den antikvariska verksamheten organiserades, dokumenterades och utvecklades under mer än två sekel.

Enskilda arkiv

I urvalet till RiViH 2 har flera enskilda arkiv inkluderats och som omfattar betydande samlingar med antikvariskt, arkeologiskt, etnografiskt och numismatiskt material.

Det äldsta enskilda arkivet i projektet är *Johan Christiernins* (1745–1811) samling. Hans arkiv består av numismatiska handskrifter och innehåller förteckningar, beskrivningar och avbildningar av mynt, skådepenningar och medaljer. Samlingen samspelar fint med ämbetsarkivens numismatiska handlingar och

Fig. 1. ”Detta Mynt af Gull, som är ganska rart och wackert, förwaras sorg-fälligt i Kongl. Franska Cabinettet…”. Johan Christiernins samling. Foto: Hanna Cöster (CC BY).

visar ett för samtiden aktuellt forskningsområde från 1700-talets andra hälft.

Den mest omfattande enskilda samlingen i projektet är arkivet efter *Bror Emil Hildebrand* (1806–1884), riksantikvarie, numismatiker och ständig sekreterare i Kungliga Vitterhetsakademien. Som riksantikvarie kom Hildebrand att spela en avgörande roll för utvecklingen av svensk kulturminnesvård. Han lade också grunden till Statens historiska museum i dess moderna form. Hans arkiv innehåller bland annat reseskildringar, etnografiska skrifter, vetenskapliga uppsatser och en omfattande korrespondens som belyser både hans yrkesliv och privata kontaktnät.

Ett annat antikvariskt intressant arkiv från samma tidsperiod är samlingen efter fornforskaren *Richard Dybeck* (1811–1877), som bland annat författat texten till Sveriges nationalsång. Hans samling innehåller etnografiskt material som fornminnes- och folkminnesuppteckningar, visor och folkloristiskt material. Delar av Dybecks handlingar, såsom hans reseberättelser och teckningar av runstenar och andra fornlämningar, finns redan digitalt tillgängliga genom Arkivsök. De handlingar som nu digitaliseras kompletterar därmed det material som redan finns tillgängligt.

Ytterligare etnografiskt och kulturhistoriskt material, såsom skrock, gåtor och ordspråk, finns i arkivet efter samlaren och fornforskaren *Leonard Fredrik Rääf* (1786–1872). Han var en av initiativtagarna till *Svenskt diplomatarium* och i arkivet finns Rääfs vackert inbundna diplomatarium med hans egna avskrifter och anteckningar rörande medeltidsbrev. Hans egen samling av medeltida handskrifter är sedan 1909 deponerad hos Riksarkivet.

Antikvariska och topografiska handlingar återfinns även i författaren och tecknaren *Karl August af Schmidts* (1840–1902) personarkiv, som även innehåller kulturhistoriska anteckningar om Västergötland och kyrkorna i Södermanland, samt excerpter, teckningar och kartor.

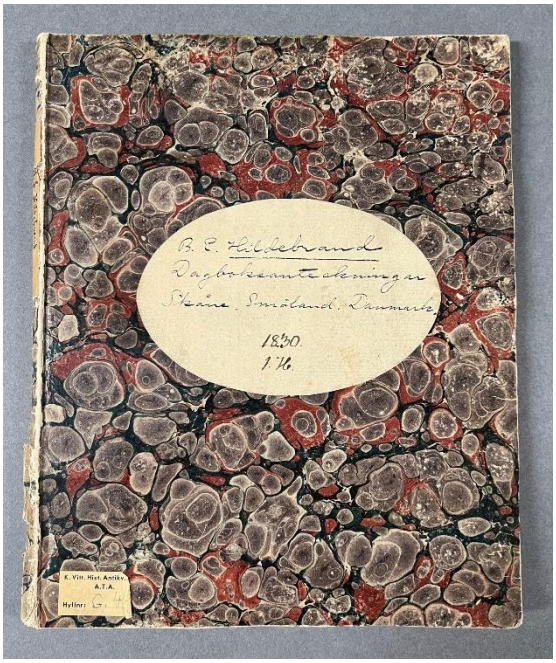

Fig. 2. Bror Emil Hildebrands dagboksanteckningar från Skåne, Småland, Danmark. 1830. Foto: Hanna Cöster (CC BY).

I dövstumläraren *Fredrik Nordins (*1852–1920) efterlämnade handlingar finns en liten samling antikvariska reseanteckningar, skisser och teckningar av fornlämningar, kyrkor samt kyrkoinventarier från Gotland, Bohuslän och Västergötland. Nordin hade som uppdrag att bevaka fornminnesvården och göra undersökningar i Västergötland och Bohuslän, vilket också avspeglas i den omfattande korrespondens som bevarats i Riksantikvarieämbetets arkiv.

Slutligen kommer ett antal samlingar med tyngdpunkt på arkeologi, runstenar och runinskrifter att digitaliseras. I arkeologen och etnografen *Hjalmar Stolpes* (1841–1905) arkiv finns anteckningsböcker, gravplaner och annan dokumentation från arkeologiska utgrävningar vid bland annat Birka, Vendel och Stora Förvar på Gotland.

Samlingen efter språk- och dialektforskaren *Carl Säve* (1812–1876), bror till Pehr Arvid Säve, omfattar runologiska anteckningar, korrespondens samt avbildningar av runor och run-

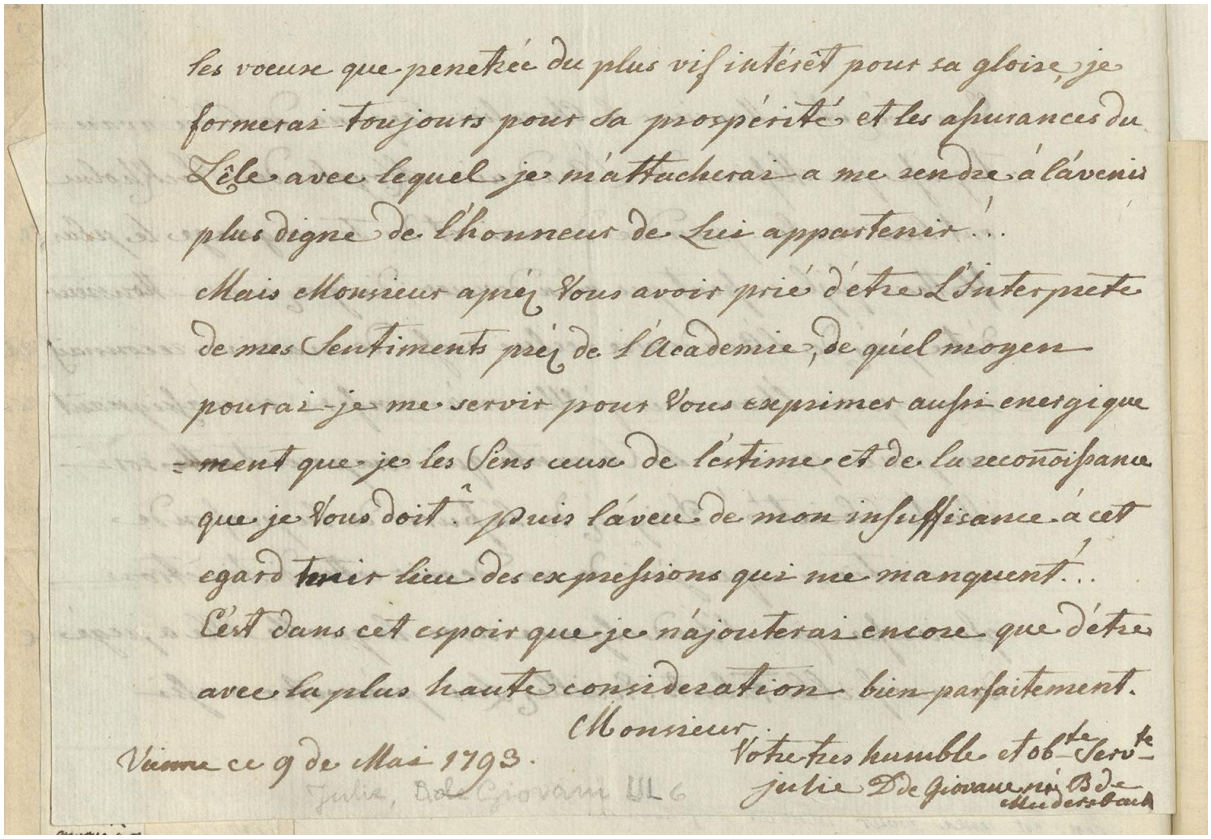

Fig. 3. Del av brev från den österrikiska hovdamen och författaren Juliane da Giovane, den första kvinnliga ledamoten att bli invald i Kungliga Vitterhetsakademien. Invald som utländsk ledamot, 1793. Brevserien 1. Foto: Riksantikvarieämbetet (PDM).

stenar. I samlingen ingår även avskrifter från professorn George Stephens runsamling.

Under 1880-talet dokumenterade arkeologerna *Gabriel Gustafson (*1853–1915) och *Emil Eckhoff* (1846–1923) fasta fornlämningar i Bohuslän. Deras arkiv med anteckningsböcker belyser dåtidens fältarbete och arkeologiska metoder. Som komplement digitaliseras också dagboksanteckningar ur *Emil Eckhoffs* arkiv från hans resor i samma landskap under perioden 1879–1888.

Avslutning

Tillsammans ger Riksantikvarieämbetets ämbetsarkiv och de enskilda samlingarna en unik inblick i hur svensk kulturmiljövård växt fram, från 1700-talets slut till början av 1900-talet.

Samlingarna dokumenterar mer än två seklers antikvarisk verksamhet och utgör ett rikt källunderlag för forskning inom flera discipliner, såsom arkeologi, historia, etnologi, numismatik, språkvetenskap och kulturmiljövård. Genom digitaliseringen blir fler handlingar som tidigare varit svåra att ta del av nu sökbara och tillgängliga för forskare, studenter och allmänhet.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv:

Johan Christiernins samling, Beskrivningar och förteckningar, F1:2.

Bror Emil Hildebrands arkiv, Dagboksanteckningar från Skåne, Småland och Danmark, 1830, F1:6.

Ämbetsarkiv 2, Vitterhetsakademien och riksantikvarien, Gemensamma handlingar, Brevserien 1, E7:1.

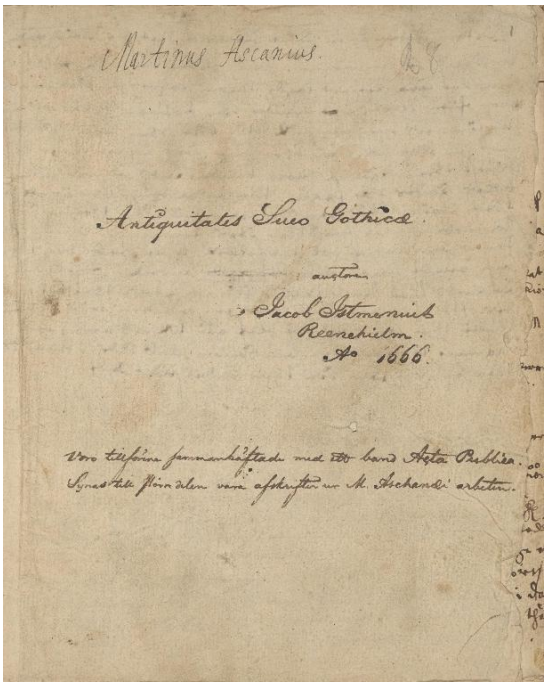
Den krigande riksantikvariens lärospån och en försvunnen runsten

Magnus Källström

Genom RiViH-projektet har mängder med handskrivet material som kanske mera undantagsvis har tilldragit sig forskarnas uppmärksamhet nu blivit lätt åtkomligt i Kungliga bibliotekets tjänst manuscripta.se. Bara genom att bläddra igenom någon av de mindre kända volymerna i samlingen kan man ofta göra intressanta upptäckter och även möta personer som inte har gjort sig så bemärkta inom den antikvariska forskningen.

Till de mer okända innehavarna av tjänsten som riksantikvarie – *antiquarius regni* – hör Jacob Reenhielm (1644–1691). Denna position fick han 1675 genom att han förordades av den tidigare innehavaren av tjänsten, vilket inte var någon mindre än hans styvfar Olof Verelius, som med bistånd av Olof Rudbeck drev igenom saken (Gödel 1930, s. 52–53). Styvsonen hette då ännu Jacob Isthmén, men blev i och med utnämnandet adlad Reenhielm. Att denne blev riksantikvarie var givetvis en stor missräkning för sekreteraren i Antikvitetskollegiet, Johan Hadorph, som under många år i praktiken hade skött de antikvariska uppgifterna i Verelius ställe. Hadorph gjorde därför allt för att utmanövrera den nyutnämnde riksantikvarien och lyckades dessutom lägga beslag på hans lön. Detta fick till följd att Reenhielm så småningom såg sig tvingad att återgå till den militära bana som han tidigare hade beträtt och bege sig ut i det då pågående kriget mot Danmark. Efter krigsslutet 1679 återkom han och gjorde då anspråk på sin tjänst och återupptog kampen med Hadorph (Gödel 1930 s. 63).

Den fiendskap som kom att råda mellan Hadorph och Reenhielm fanns inte där från början. När den senare ännu var ung student hade Hadorph till och med velat engagera

Martinus Ascanius

Antiquitatis Sueo Gothicæ

auctore

Jacob Isthmenio

Reenhielm.

Anno 1666.

Fig. 1. Titelsidan på Jacob Reenhielms handskrift Fe 18:2. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

honom som ritare på sin första antikvariska resa. I ett brev till Jacob De la Gardie den 19 juni 1666 skriver han (citerat efter Schück 1933, s. 372):

> Skulle och mig gifwas witzordh någon dher till nempna, tå är här en ung studiosus Jacobus Istmoenius benämd, Rentemestarens Verelij stiufson, som hafwer behagh till studia antiquitatum, kan och temmelig wäl rijta, som till en sådan resa helt nödigt är; medh honom troor iag mig kunna meer uthrätta än en annan.

Av den tilltänkta resan blev intet. Jacob Isthmén var då 22 år gammal och just från detta år finns en handskrift i Kungliga biblioteket som har tillskrivits honom, Fe 18:2. På titelbladet står ”Antiquitatis Sueo Gothicæ auctoren

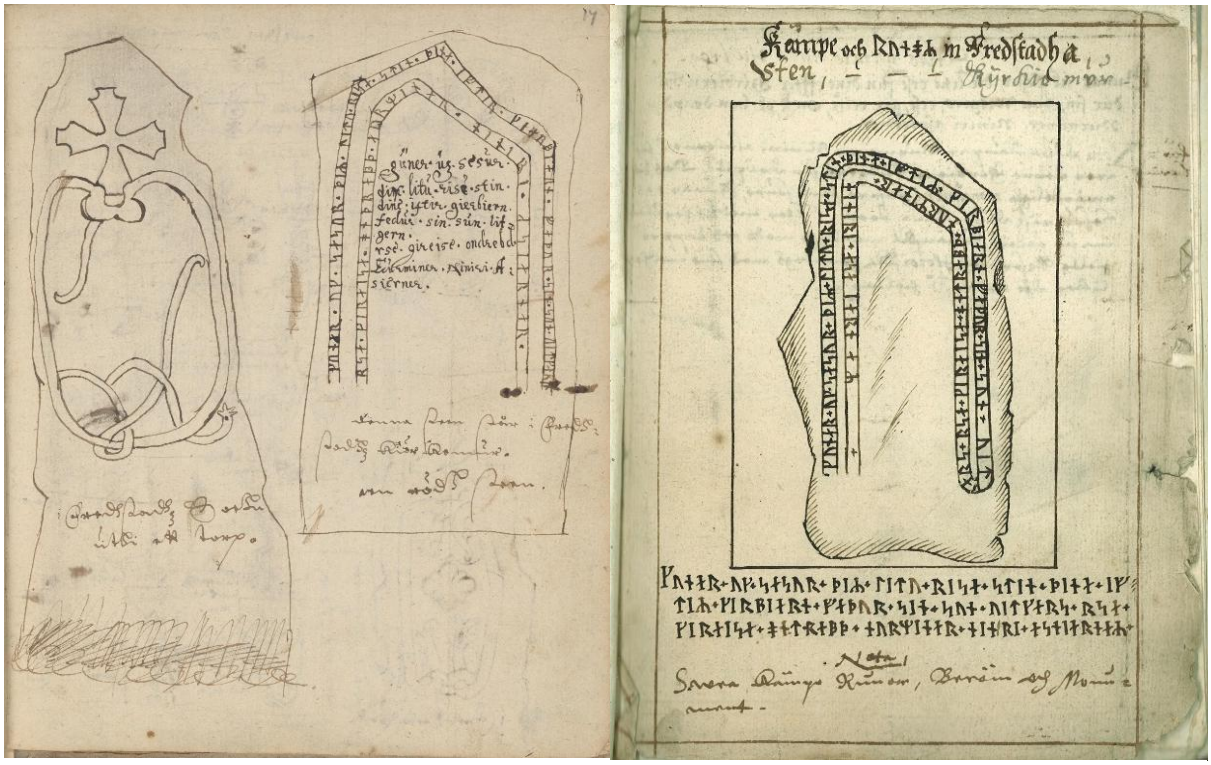

Fig. 2–3. Runstenarna U 160 Risbyle, Täby sn, och U 258 Fresta kyrka avbildade av Reenhielm i Fe 18:2 samt Aschaneus teckning av den senare i Skarahandskriften. Foto: Kungliga biblioteket resp. Stifts- och landsbiblioteket i Skara (PDM).

Jacob Istmenius Reenhielm Aº 1666", under vilket har tillfogats följande upplysning: "Voro tillförene sammanhäftade med ett band Acta Publica. Synes större delen vara afskrifter ur M. Aschanæi arbeten" (fig. 1). Med *Acta Publica* avses den handskrift som nu bär signum Fe 18:1.

Att det i Fe 18:2 rör sig om avskrifter av Mårten Aschaneus arbeten är mycket tydligt. Här finns exempelvis i början (på s. 3–4) en beskrivning över Sollentuna socken i Uppland, som inte bara har sin motsvarighet i Aschaneus handskrift Fb 18 (s. 48) i Kungliga biblioteket utan också i hans *Collectaneum Monumentale Runicum*, som förvaras i Stifts- och landsbiblioteket i Skara (s. 55 i bildvisaren).

Aschaneus intresserade sig ju särskilt för runstenarna och på s. 16–19 i Fe 18:2 är också några sådana avbildade. När man ser dessa runstensavbildningar kan man undra vad Hadorph menade när han skrev att Jacob Isthmén kunde "temmelig wäl rijta", eftersom han ser ut att ha ritat som en kratta. En del av valhäntheten kan säkert samtidigt tillskrivas Aschaneus förlagor som ju inte alltid är så väl utförda. De avbildade runstenarna låter sig ändå lätt identifieras:

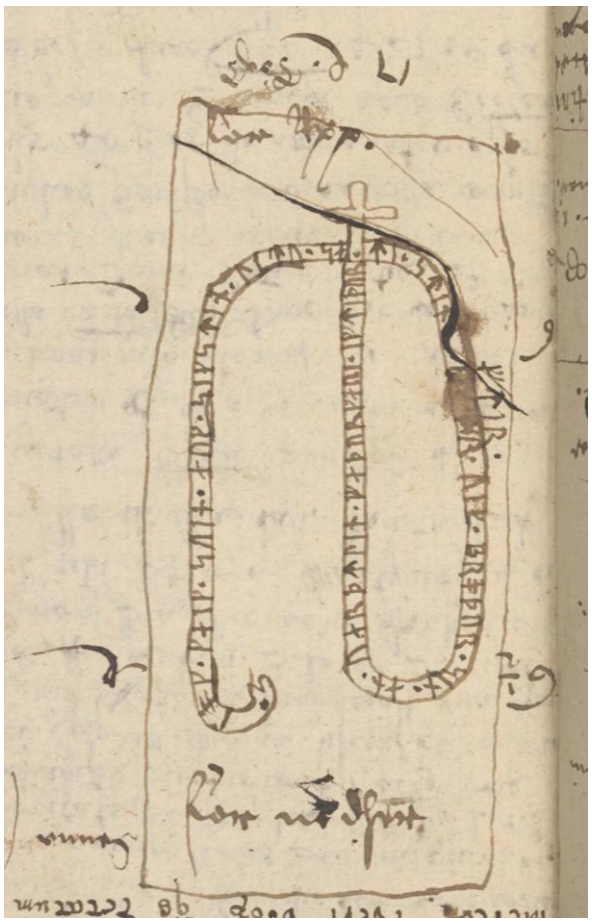
> [s. 16:] U 923 Uppsala domkyrka.
> [s. 17:] U 160 Risbyle, Täby sn, U 258 Fresta kyrka.
> [s. 18:] U 605 Stäket, Stockholms-Näs sn, U 161 Risbyle, Täby sn.
> [s. 19:] U 174 Österåkers kyrka, U 393 Sigtuna, Borgmästarvreten, U 912 Börje kyrka.

Teckningarna har en del egenheter. I framställningarna av de båda Risbylestenarna U 160 (fig. 2) och U 161 återges exempelvis bara runstenarnas ornamentik medan runorna saknas. Teckningen av U 258 från Fresta kyrka (fig. 2) tycks bygga på en förlaga av Aschaneus snarlik den som återfinns i Skarahandskriften (s. 79 i bildvisaren, se fig. 3), men det underliga är att runorna i den inre slingan på Reenhielms teckning är skrivna från vänster

till höger fast de i förlagan går i motsatt riktning. Liknande märkligheter finns också i avbildningen av U 605 vid Stäket utanför Kungsängen (tidigare Stockholms-Näs socken) som ju var huggen i fast häll, men som här avbildas som en rest sten. I detta fall har inskrifterna i de båda rundjuren både bytt plats och riktning. Detta kan egentligen bara förklaras med att ornamentiken och inskriften har varit avbildade separat och sedan förts ihop på ett felaktigt sätt. Beträffande U 605 är rubriceringen också felaktig och det står här ”i Fredhstada Sochn”.

De nämnda runstensteckningarna har väl inte mer än ett kuriosaintresse som ett exempel på hur den antikvariska undervisningen kunde gå till, nämligen genom kopiering av tidigare insamlat material. Annorlunda är det med teckningen av U 174 från Österåkers kyrka (fig. 4, 7), där Reenhielm har tillfogat upplysningen att ”denna sten ligger i Åkers kyrkedör”. Runstenen finns inte längre kvar och förmodligen försvann den redan i mitten av 1600-talet i samband med kyrkans ombyggnad (UR 2, s. 269). Av stenen har tidigare bara funnits en enda avbildning utförd av Jonas Håkansson Rhezelius i Fa 10:1 (bl. 135r [s. 297 i manuscripta.se], se fig. 5). Ett kopparstick av Bureus i Ff 6 (nr 188 [s. 411 i manuscripta.se]) bygger uppenbarligen direkt på Rhezelius teckning och saknar alltså självständigt värde.

Teckningen i Fe 18:2 måste däremot ha en annan förlaga och den innehåller dessutom en del information som inte tidigare har varit känd. Dels framgår det tydligt att stenen har legat som tröskelsten (Rhezelius har endast upplysningen ”I Kyrkiedören”), dels finns stenens mått angivna. Den ska enligt anteck-

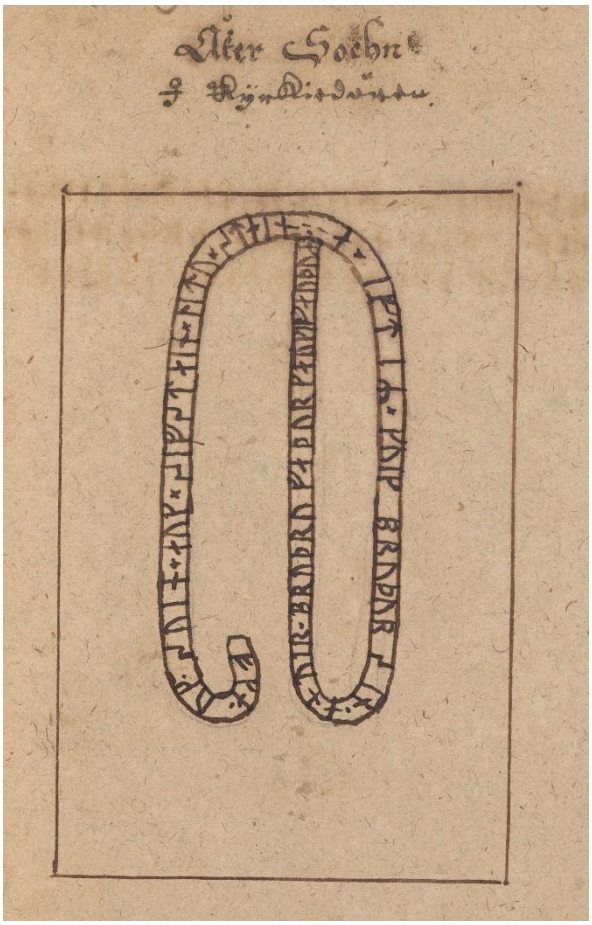

Fig. 4–5. Reenhielms teckning av U 174 Österåkers kyrka i Fe 18:2 samt samma sten avbildad av Jonas Håkansson Rhezelius i Fa 10:1. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

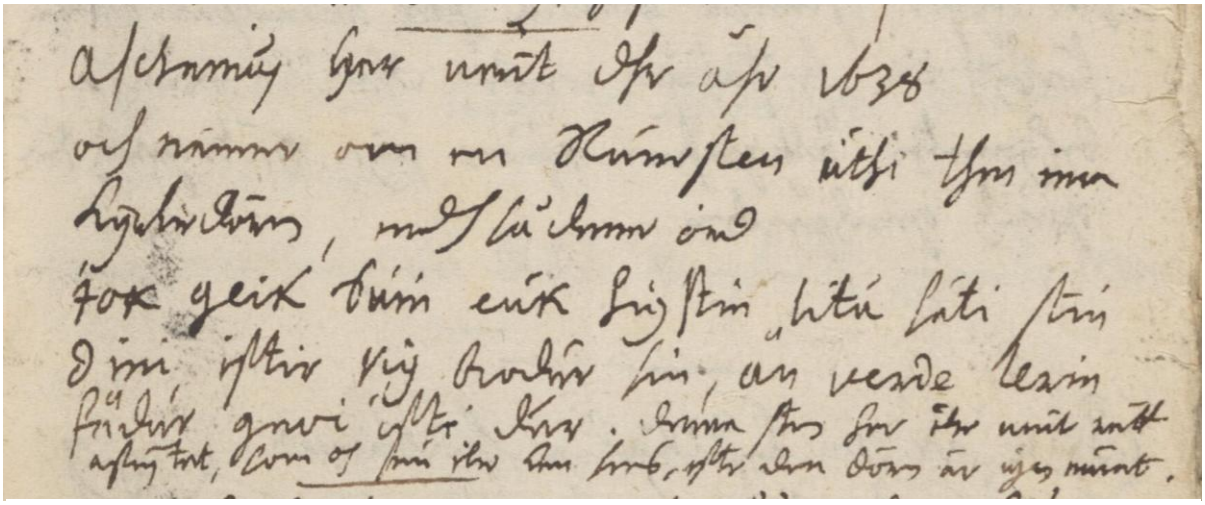

Fig. 6. Johan Hadorphs anteckningar om U 174 i Ff 10. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

ningarna ha varit ”17 q[varter] högh” dvs. 252 cm, medan bredden uppges ha varit ”6 ½ q” dvs. 96,5 cm upptill och ”6 q” dvs. 89 cm nedtill. I Rhezelius framställning saknar stenen helt ornamentik, men Reenhielm har både avbildat ett rundjurshuvud i den ena änden och låtit den andra avslutas med ett kors.

Inskriften har i UR (2, s. 269) återgetts på följande sätt efter Rhezelius teckning:

> **oka · uk · suin + auk × sifstain × litu × stain ..a.. iftiʀ × kuik bruþur sin · an u-r · bruþru faþur kauki kauþuʀ**
>
> *... ok Svœinn ok Sigstœinn*(?) *letu stœin … œftiʀ Kvik, broður sinn. Hann vaʀ …*
>
> ”… och Sven och Sigsten läto [resa] stenen efter Kvick, sin broder. Han var …”

På ett ställe är inskriften feltranslittererad. Där det står **stain ..a..** har Rhezelius teckning **stain ...a** ×, vilket antingen bör ha motsvarat ett *stœin* [*þenn*]*a* ”denna sten” eller kanske snarare *stœin* [*ræis*]*a* eller [*rētt*]*a* ”resa sten”, eftersom huvudverbet annars kommer saknas. Denna ordföljd i resarformeln är relativt ovanlig, men inte helt okänd (se Sö 141, U 92, U 272 m.fl.).

Slutet av inskriften menar Wessén (ibid.) sannolikt vara felläst och de upptecknade runorna ger enligt honom ”ingen förnuftig mening”. Man kan här visserligen tycka sig se former av släktskapsorden *brōðiʀ* ”broder” och *faðiʀ* ”fader”, men de är svåra kombinera rent grammatiskt. Ett långskott är att meningen skulle ha varit *Hann vaʀ brōðiʀ Faður* ”Han var Faders broder”. Ett mansnamn *Faðiʀ* som bör ha kunnat ha haft genitivformen *Faður* är visserligen belagt (se NRL s. 59), men tolkningen känns lite sökt och förutsätter även felläsning av ett par runor (**bruþru** i stället för **bruþiʀ**).

Den tidigare kända läsningen kan jämföras med runorna på teckningen i Fe 18:2, som kan återges som:

> **iok · kaik · suin · auk · sikstin · litu · sati · stin a͡ftir · uik · broþur · sin · an · uarþtlin · faþurkaui · iftiþur ·**

Genom att ett ord i inskriften har strukits över och lagts till vid sidan är det lite oklart om Reenhielm verkligen har avsett att man ska läsa **a͡ftir** med en inledande bindruna eller **iftir**. Som synes skiljer sig läsningen på flera punkter från den som har varit känd. Där Rhezelius har **sifstain** står exempelvis **sikstin**, för **stain ...a** står **sati · stin** och i stället för **kuik** har Reenhielm **uik**, bara för att nämna några av skiljaktigheterna. Dessa skillnader kanske inte verkar så stora, men de kan få stor betydelse för hur man ska uppfatta inskriftens ortografi, formulering och namnformer. Om läsningen på teckningen i Fe 18:2 är den korrekta ska exempelvis den döde namn inte tolkas som *Kvikʀ*

”Kvick” utan som *Vīgʀ* ”Vig” (om det senare namnet, se NRL s. 254).

Även inskriftens slut ser rätt annorlunda ut på Reenhielms teckning. Ställer man hans **an · uarþtlin** (ᚼᚾ·ᚢᚾᚱᚦᛏᛚᛁᚾ) mot det tidigare **an u-r · bruþru** (ᚼᚾ·ᚢᛁᚱ·ᛒᚱᚢᚦᚱᚢ) är det ur grafisk synvinkel åtminstone inte omöjligt att det kan ha stått ***an · uarþ tuþr*** (*ᚼᚾ·ᚢᚾᚱᚦᛏᚢᚦᚱ) *Hann varð dauðr* ”Han blev död” på stenen. Det är dock svårt att få en naturlig fortsättning på en sådan utsaga i det återstående av inskriften som den har upptecknats.

Att den teckning som Reenhielm har kopierat härrör från Mårten Aschaneus är helt säkert även om den inte kan återfinnas i den senares samlingar. Det framgår nämligen av några reseanteckningar som Hadorph gjorde vid sitt besök vid kyrkan 1684 (Ff 10), då han lät Johan Peringer (Peringskiöld) avbilda en annan runsten som låg på kyrkogården (U 175, se Fl 5:1, bl. 22). I sina anteckningar (Ff 10 [s. 41 i manuscripta.se], se fig. 6) skriver Hadorph:

> Aschaneus har warit dher 1638 och nämner om en Runsten uthi then inra Kyrkiedören, medh sådana ord
> Jok geik Suin euk Sigstin litu säti stin dini iftir Vig brodur sin, än verde lerin fädur gevi iftr dur.
> Denna sten har icke varit rätt afrijtat, som och nu icke kan sees, efter den dören är igenmurat.

Den läsning som Hadorph här återger med vanliga bokstäver stämmer också i stort med runorna på teckningen i Fe 18:2 och visar att

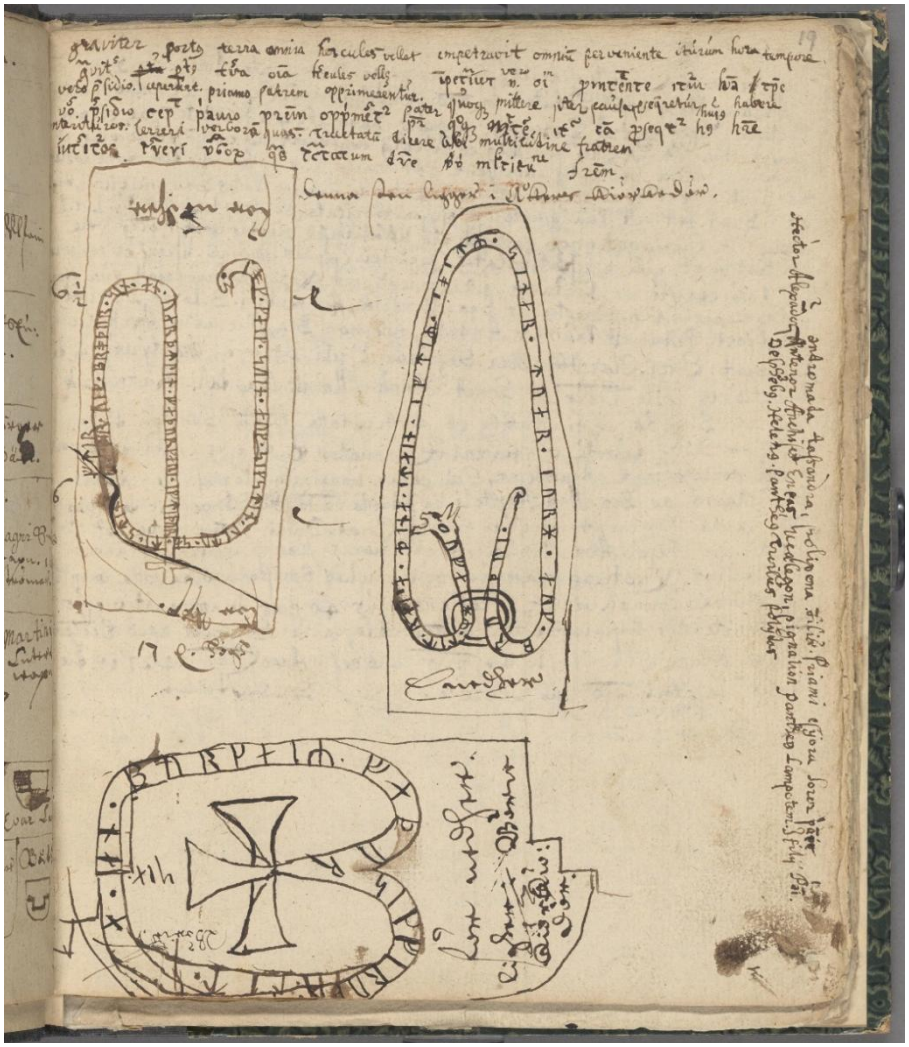

Fig. 7. Reenhielms teckningar i Fe 18:2 av U 174 Österåkers kyrka, U 393 Sigtuna, Borgmästarvreten, samt U 912 Börje kyrka. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

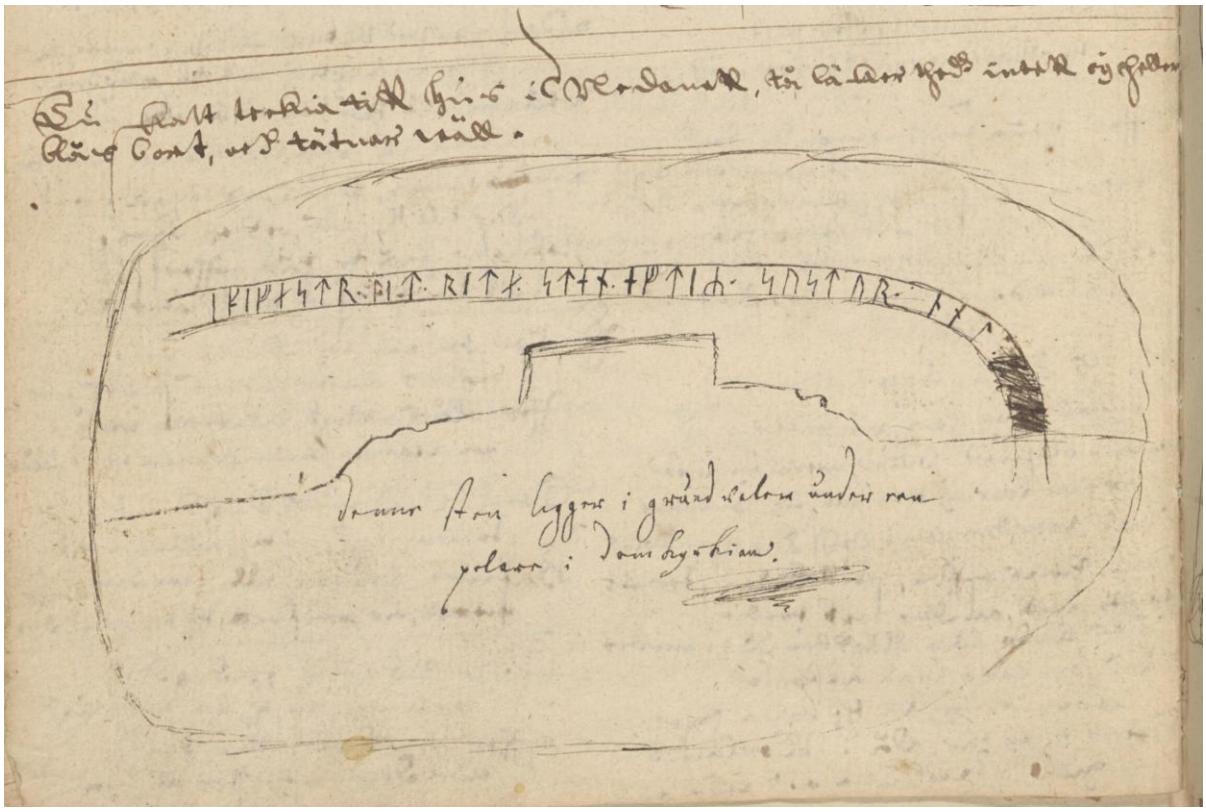

Fig. 8. Reenhielms teckning i Fe 18:2 av U 923 i Uppsala domkyrka, vilken kan bygga på en egen undersökning av stenen. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

den måste bygga på en nu förlorad teckning av Aschaneus, som alltså hade besökt Österåkers kyrka 1638.

Rhezelius var ju lärjunge till Aschaneus och ofta kan man se ett beroende mellan deras avbildningar, vilket tyder på att de har varit på platsen samtidigt eller ritat av varandras teckningar. I detta fall är dock skillnaden så stor att måste man räkna med att teckningarna har tillkommit vid olika tillfällen.

Genom att jämföra de båda avbildningarna går det att lösa en del tidigare tveksamheter som att det tredje namnet måste ha varit *Sigstæinn* (Rhezelius: **sifstain**, Reenhielm: **sikstin**) och inte (*H*)*līfstæinn* ”Livsten”, vilket också har antagits och som nämns som en möjlighet ännu i UR (1 s. 269).

Att ha två avbildningar av samma runsten som samtidigt är motstridiga på så pass många punkter ställer ju också till det en del. Vi vet nu inte om den döde har burit namnet *Kvikʀ* eller *Vīgʀ*, om stenen har haft djurornamentik eller inte eller om diftongen /æi/ ett par gånger har återgivits med digrafen **ai** (**suin**, **sifstain**, **stain**) eller bara med **i**-runan (**suin**, **sikstin**, **stin**). Samtidigt är känslan att Rhezelius teckning är noggrannare utförd än den som Reenhielm har kopierat.

Saken kan nog endast lösas om en tredje oberoende avbildning oförhappandes skulle dyka upp eller om stenen skulle återfinnas i samband med någon restaurering. Det senare kan i detta fall vara mer än en fåfäng förhoppning. Hadorph skriver ju att dörröppningen har murats igen och då kan ju runstenen mycket väl ännu ligga kvar på sin gamla plats i murverket.

Beträffande de återstående runstenstecknningarna i Fe 18:2 vet vi genom andra källor att Aschaneus har sett U 393 Sigtuna, Borgmästarvreten (UR 2, s. 168) och U 912 Börje kyrka (UR 3, s. 647). Reenhielms teckningar av dessa stenar (se fig. 7) kan alltså också bygga på numera försvunna teckningar av

honom. Samtidigt är avvikelserna i återgivningen av inskriften på Sigtunastenen så pass många från det som Aschaneus ska ha upptecknat (enligt Bureus avskrift i Fa 6, s. 104 [s. 116 i manuscripta.se] och hans egen återgivning med bokstäver i Fb 15, s. 18 [s. 28 i manuscripta. se]) att man måste räkna med en annan förlaga.

Med U 923 i Uppsala domkyrka är det något annorlunda. Av domkyrkans många runstenar förekommer inte en enda i Aschaneus handskrifter, vilket talar för att detta mycket väl kan vara en egenhändig teckning av den unge Johan Isthmén utförd efter originalet (fig. 8). Han studerade ju vid universitet i Uppsala och måste ha haft många tillfällen att se de runstenar som låg i domkyrkans golv.

Inskriften har han läst som **ikifastr · lit · rita · sten · eftiʀ · sustur · nęl · ...**, vilket inte motsvararar hela den inskrift som bör ha varit synlig vid denna tid, men som vid jämförelse med andra äldre källor verkar vara mycket väl läst. En stor del av texten är här sedan länge bortslagen så även i detta fall kan alltså Reenhielm bidra med en tidigare förbisedd källa.

Referenser

Kungliga biblioteket

Fa 6 = Johannes Bureus, Collectanea runica. Länk

Fb 15 = Martin Aschaneus, Avskrift av tre pergamentsbrev rörande Sigtuna. Länk

Fb 18 = Martinus Laurentii Aschaneus, Monumenta runica. Länk

Fe 18:1 = Isak Reenhielm, Acta publica. Länk

Fe 18:2 = Jacob Reenhielm, Antiquitates Sueo-Gothicæ. Länk

Ff 10 = Johan Hadorph, Annotationskladd till Kyrkor och fornminnen i Uppland. Länk

Fl 5:1 = Johan Peringskiöld, Runstenar i Uppland 1684. Länk

Stifts- och landsbiblioteket i Skara

Collectaneum Monumentale Runicum, eller, Steen och Runa Cronica, medh dess Declaratione öffwer Edhz sochn; Subdita Investigatione, Martini Aschanei (MS Språkvetenskap 15). Länk

Litteratur

Gödel, Vilhelm, 1930. *Riksantikvarieämbetet*. Stockholm (Kungliga Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar 41:1.)

NRL = Peterson, Lena, 2007. *Nordiskt runnamnslexikon*. 5., rev. utg. Uppsala. Länk

Schück, Henrik, 1933. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Dess Förhistoria och Historia 2, Antikvitetskollegiet 1.* Länk

Sö + nr = Nummer i *Södermanlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate & Elias Wessén. 1924–36. Stockholm. (Sveriges runinskrifter 3.) Länk

U + nr = Nummer i UR.

UR = *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson. 1–4. 1940–1958. Stockholm. (Sveriges runinskrifter 6–9.) Länk

Ättestupan
Forntida äldreomsorg eller enbart myt?

Ola Wolfhechel Jensen

Ett av kulturminnesvårdens grunduppdrag har under hela dess historia varit att systematiskt söka av landskap i jakten på fornlämningar. Enkelt uttryckt går fornminnesinventering ut på att identifiera och särskilja kulturella spår från naturliga. Vad som lätt glöms bort är att även naturen i någon mening alltid är kulturellt färgad och att vissa inslag över tid kommit att laddas lite extra med vad vi benämner som kulturhistoriska värden. Innan den avförtrollning som den tyske sociologen och historikern Max Weber (1864–1920) beskrev runt sekelskiftet 1900, befolkades landskapen av all sköns väsen och magiska krafter. Bland dem jättar, älvor, gastar och drakar som inte sällan associerades med fornlämningar.

Ättestupa blir en fornlämningstyp

Landskapens varierande och ibland märkliga bestånd kan även fungera som en sorts ordlös historiebok som materialiserar traderade berättelser om äldre tider. En föreställning som länge var förankrad i nordisk folktro är den om branta berg från vilka samhällets äldre invånare kastade sig ut på ålderns höst, vanligen benämnda ättestupor. Mängder med branta klippor har under historien kopplats till denna makabra metod för att hålla populationen nere. Liknande berättelser om aktiv dödshjälp bland folkslag i norr presenterades redan under de första århundradena av vår tideräkning av romerska geografer och historiker som Pomponius Mela, Gaius Julius Solinus och Prokopios (se exempelvis Odén 1992).

Den äldsta uppgiften om ättestupor i en nordisk kontext återfinns i den tidigmedeltida fornaldarsagan *Götriks saga*. I berättelsen omnämns en ättestupa benämnd Gillings klippa som var belägen någonstans i Västergötland. Förklaringen till varför den betecknades som en ”ättestupa” löd som följer:

> Det heter Ättestupan därför att vi begränsar vår ätt med den när stora händelser inträffar. Alla våra gamla dör där, befriade från sjukdomar, och far till Oden, och vi sparas besväret att ta hand om våra föräldrar. Alla släktingar har tillgång till denna lyckliga plats och behöver inte leva i fattigdom eller svält eller andra olyckliga omständigheter, som kan drabba oss (*Götriks saga* 1990, s. 13).

Götriks saga, eller *Göthreks och Rolfs saga* som den också kallats, anlände tillsammans med en rad andra isländska texter till Sverige runt mitten av 1600-talet. 1664 gavs den ut i en svensk översättning av riksantikvarien Olof Verelius (1618–1682) i samarbete med islänningen Jón Rugman (1636–1679). Det var för övrigt via Rugman som den aktuella sagan hamnade i Sverige då det danska skepp som skulle ta honom till Köpenhamn kapades av svenskarna och fördes till Göteborg.

Uppgiften om ättestupan i *Götrisk saga* lär vara unik för den norröna litteraturen, även om det förekommer beskrivningar i andra sagor där personer offras och straffas genom att bli nedputtade från stup (Malm 1990). Den väckte snart uppmärksamhet bland historiker och antikvarier. Johan Hadorph (1630–1693) påstod sig till och med ha lyckats identifiera var i Västergötland Gillings klippa låg, närmare bestämt vid en gård vid namn Gullhammar i Vättlösa socken (Odén 1992, s. 223). Det är sannolikt samma ”ättestupa” som Erik Dahlberg (1625–1703) lät dokumentera och avbilda i sitt monumentala verk *Svecia antiqua et hodierna*, och som bidrog till att idén om

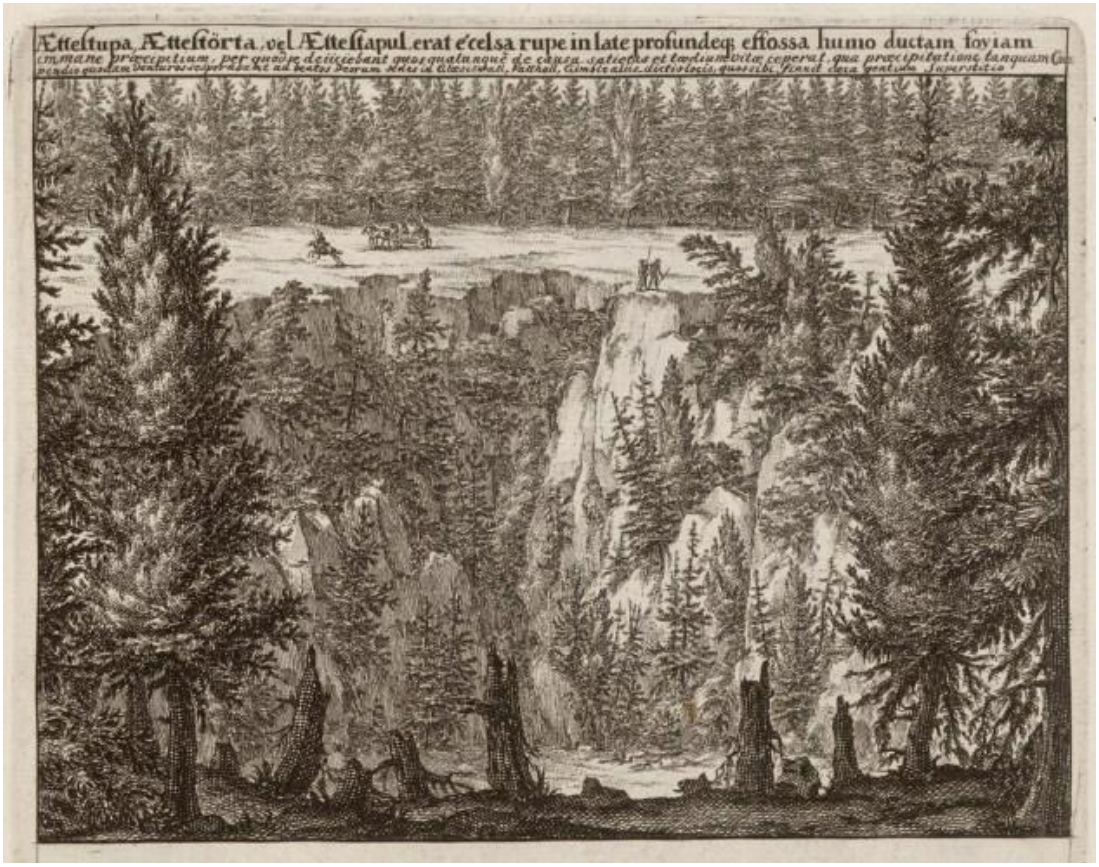
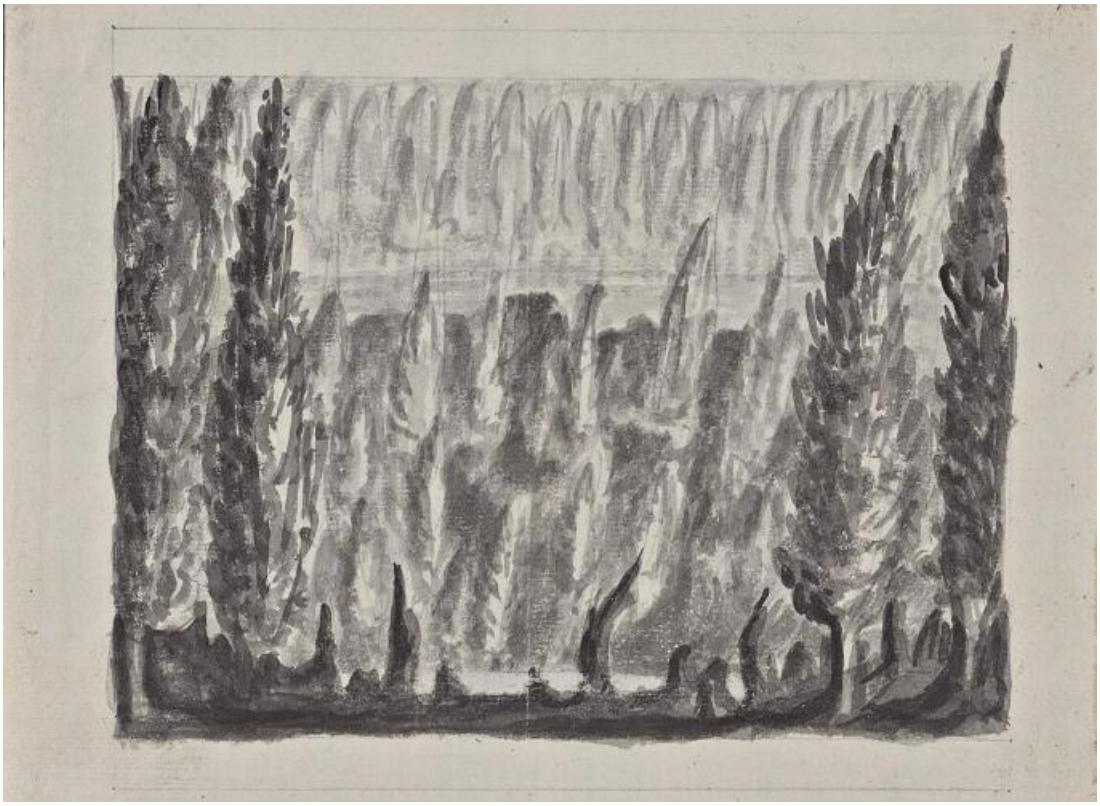

Fig. 1–2. På bilden ovan ser vi Erik Dahlbergs kopparstick som sannolikt föreställer samma ättestupa som den Johan Hadorph lokaliserade till en gård vid namn Gullhammar i Vättlösa socken, Västergötland (1709, opag.). Bilden nedan är förlagan till kopparsticket i form av en lavering. Foto: Kungliga biblioteket, Länk (PDM).

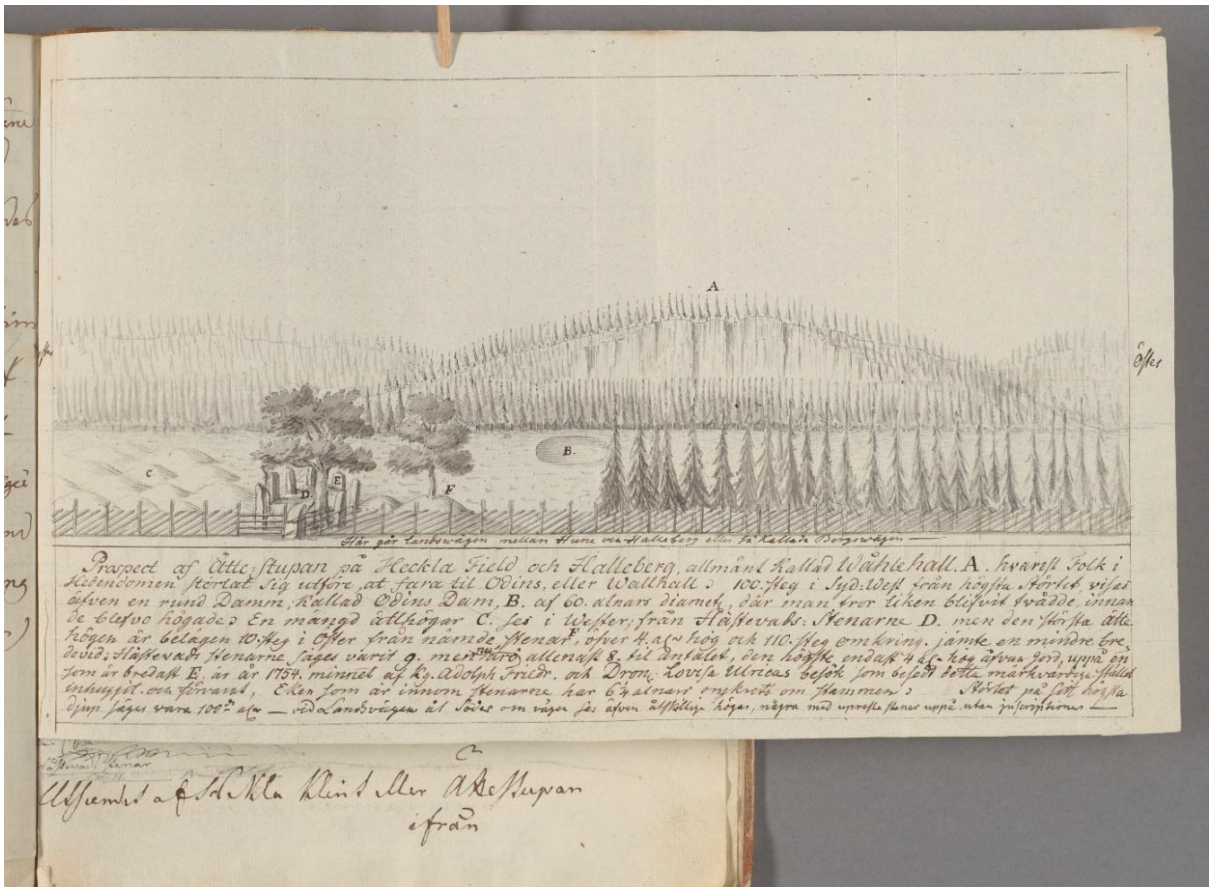
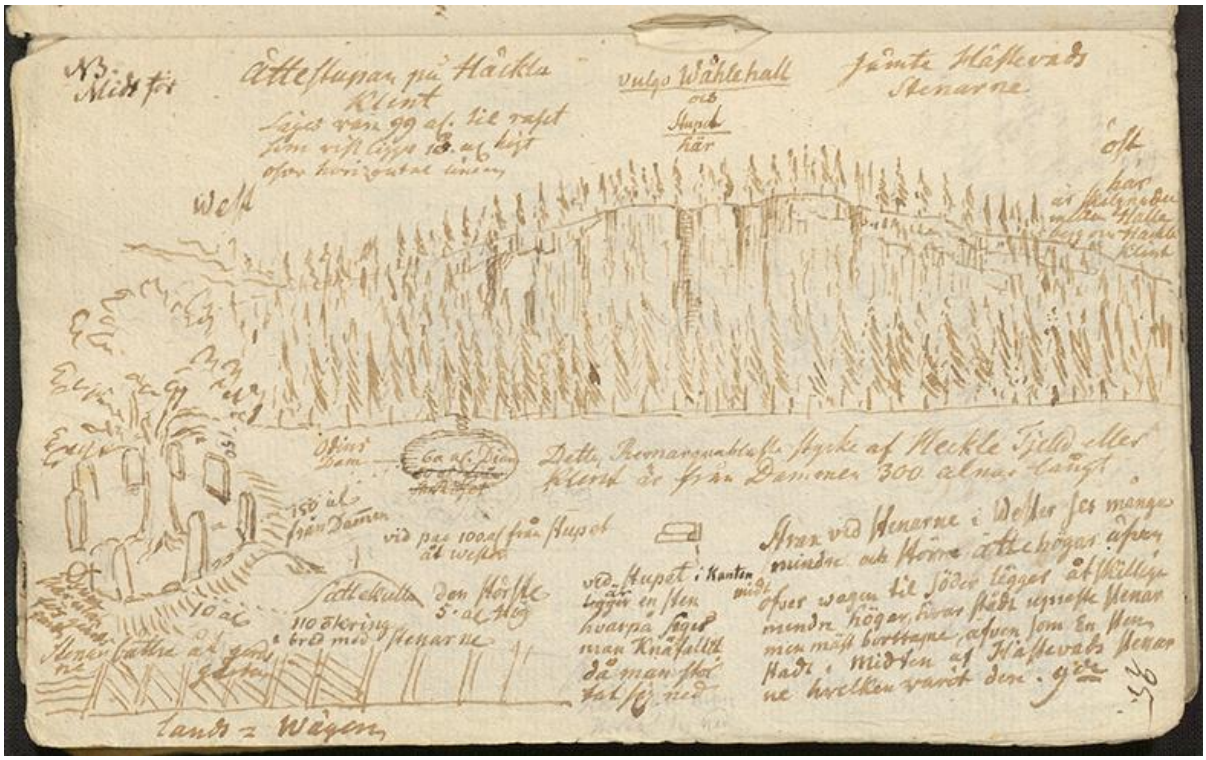

Fig. 3–4. Ättestupan Wåhlehall, även med det passande namnet Valhall, på västra sidan av Halleberg i Västergötland. Även Carl von Linné noterade den under sin resa genom Västergötland 1746 (Linné 1747). Ovan ser vi Hilfelings renritning i Fm 57:1, och nedan dokumentationen i hans fältdagbok, Riksantikvarieämbetet, F1:1. Foto: Kungliga biblioteket (PDM) resp. Riksantikvarieämbetet (PDM).

denna morbida företeelse spreds inom lärda kretsar (fig. 1 och 2).

Antikvariska betraktelser i fält

Som historikern Birgitta Odén visat kom teorin om ättestupor sedan att traderas i skrift av bland andra ärkebiskopen och historikern Andreas Olavi Rhyzelius (1677–1761), geografen Eric Tuneld (1709–1788) och historikern Sven Lagerbring (1707–1787) (Odén 1992, s. 223). En genomgång av de arkivhandlingar vi tillgängliggör inom projektet vittnar inte oväntat om att även fornforskare anammade detta tema. En av dem är en gammal bekant i *Meddelanden*, Carl Gustaf Gottfried Hilfeling (1740–1823), som på uppdrag och med finansiering av Pehr Tham (1737–1820) genomförde omfattande antikvariska resor under slutet av 1700-talet.

Då ättestupor vid det laget blivit en given fornlämningstyp bland andra föll det sig naturligt att Hilfeling i ord och bild även dokumentera dem. En av dem, kallad Wålehall, var belägen på västra sidan av Halleberg i Västergötland, känd för dess tvära brant av diabas som än idag kallas för Häklan och Häkleklint. Nedanför stupet identifierade Hilfeling även en damm kallad Odins damm. Enligt sägnen var det där de som dödsstörtat bland klipporna tvättades innan de blev begravda i de högar som ännu kunde beskådas i dess närhet (Fm 57:1, se fig. 3 och 4).

En annan brant ättestupa som Hilfeling dokumenterade var ett berg vid sjön Brängen i Ulricehamns kommun i Västergötland. Då han tog sig för att mäta höjden visade den sig enbart vara 7 alnar hög, det vill säga lite över fyra meter. Nedanför fanns dock en stenklippa väl ämnad att ”slå hufvudet emot” för den som frivilligt ville avsluta sitt liv (Fm 57:1, se fig. 5).

En samtida med Hilfeling, och som även han blivit flitigt refererad i *Meddelanden*, var Nils Henrik Sjöborg (1767–1838). I sina nomenklaturer och tillika beskrivningar av fornlämningar var ättestupor ett lika självklart som återkommande tema (se ex. även KB, Fm 49:1 och RAÄ, Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv F1d, vol. 6, och Jensen 2025). Att dessa suicidplatser liksom jättegrytor och heliga källor var naturbildningar var Sjöborg väl medveten om:

> Det är Naturen sjelf, som bewarat åt oss desse minnesmärken: Wäl kunna klipporna rasa, högar jämnas, lundar borthuggas och källor uttorka, men likwäl är denna förödelse icke så allmän, at ju ännu i Naturens sköte bewaras flere af de ställen oskadde, hwilka wåre Fäder ansett såsom högtidlige och helige (1797, s. 215).

Enligt Sjöborg (1815b) fanns det inga kända ättestupor vare sig i Danmark eller Norge och bara ett fåtal utanför Västergötland. Den givna källan var *Götriks saga* och bortsett från ättestupan i Gullhammar visste han att det även förekom sådana på flera håll i Västergötland, bland dem på Mösseberg och den på Halleberg som Hilfeling besökt bara något år tidigare (Sjöborg 1797, s. 216).

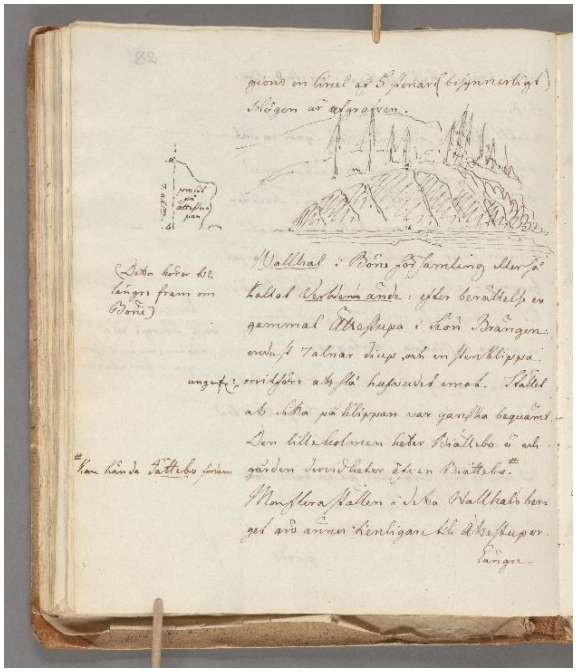

Fig. 5. En ättestupa vid sjön Brängen i Ulricehamns kommun i Västergötland, även den med det passande namnet Vallshala och stupet Världens ände, dokumenterad av C. G. G. Hilfeling. Notera den profil han lät mäta och rita av uppe till vänster i bild. Fm 57:1. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Fig. 6–7. Till vänster illustrationen av en ättestupa nedanför Billingens sluttning i Västergötland som ingår i Pehr Thams skrift ”Anmärkningar till förbättring af ordaförståndet i vår äldsta nordiska historia”, från 1817. Till höger en ättestupa i Bohuslän dokumenterad av Hilfeling och som ingick i Pehr Thams ”Göthiska Monumenter” från 1794.

Tron på ättestupornas forntida existens kom under 1800-talet att traderas vidare av fornforskare och historiker, bland dem Erik Gustaf Geijer (1783–1847). Då tankefiguren under andra halvan av 1800-talet presenterades som en historisk realitet i läroböcker för barn och unga blev ättestupan, som Cecilia Hammarlund-Larsson framhåller, en del av det kollektiva minnet (2015, s. 218).

Men det fanns även de som var kritiska. En av dem var justitierådet Marks von Würtenberg (1743–1817). Måltavlan för hans kritik var en av Sjöborgs skrifter, *Uppgift på Fornlemningars kännetecken* (1815a) som ingick som underlag inför planeringen av en ny fornminnesförordning. Samma år som Sjöborgs text publicerades levererade von Würtenberg svidande kritik där han pulveriserade flera av Sjöborgs förslagna fornlämningar. Enligt hans mening var det viktigt att i en kommande lag vara återhållsam när det kom till att ange vad som var en fornlämning och inte. ”Med gissningar”, konstaterade han skeptiskt på temat ättestupor, ”är Historien icke belåten”. Han fann det nämligen mycket osannolikt ”att just alla brådstupande berg, dem folk och fä ännu kunna falla utföre och bryta hals och ben af sig, warit i äldsta tider ättestupor” (se Schück 1943, s. 364).

Kritiken till trots återkom Sjöborg till temat ättestupor i sitt verk *Samlingar för Nordens fornälskare* från 1822. Där förklarade han att det äldre begreppet för ättestupa var ”Ätternistapi, emedan stapi är klippa” (1822, s. 57). På den punkten hänvisar han till Pehr Tham som i en rågångsbeskrivning från 1309 hade noterat begreppet ”Eternistapeln”. Enligt denne syftade det på en ättestupa vid sjön Bjärsjön vid sluttningen av platåberget Billingen i Västergötland (Tham 1817, s. 14, se fig. 6 och 7). Det bör noteras att dokumentet senare har bedömts som en förfalskning (Fridell 1998).

Ättestupan idag

Ättestupan räknades med andra ord under flera sekler som en typ av fornlämning, må vara en

naturlig skapelse men använd för mänskligt bruk. Att epicentrum för denna fornlämningstyp så ofta förlades till Västergötland beror sannolikt på uppgiften i *Götriks saga* och de för landskapet så karaktäristiska och majestätiska platåbergen med sina bråddjupa stup.

Sedan Hilfelings, Sjöborgs och Thams dagar har en hel del forskning lagts ned på att avgöra huruvida uppgiften i *Götriks saga* var sann eller inte. Eftersom flertalet under senaste seklet svarat nej har den naturliga följdfrågan blivit vad som låg bakom traditionens uppkomst och spridning: Var det publiceringen av nämnda saga under 1600-talet som sparkade i gång det hela eller ingick ättestupan sedan tidigare i den folkliga föreställningsvärlden?

Oavsett bakgrund så har ättestupan som idétradition inte försvunnit. Dess minst sagt dramatiska narrativ har medfört att den både förekommer inom populärkultur (som filmen *Midsommar* från 2019) och tidigt även i politiken som symbol för det moderna samhällets syn på ålderdom och den ofta underdimensionerade äldrevården (Odén 1992).

Till detta finns det alltjämt ett stort antal platser runt om i landet som ännu omnämns som ättestupor. En sökning i Riksantikvarieämbetets digitala söktjänst Fornsök visar att det finns nära 60 registrerade ”ättestupor”. I motsatts till Sjöborg och många av hans samtida kollegor klassas flertalet av dem dock inte längre som fornlämningar i lagens mening. I stället har de generellt blivit nedgraderade och fått epitetet ”övrig kulturhistorisk lämning”, det vill säga lämningar som ur ett antikvariskt perspektiv anses intressanta men inte lika bevarandevärda som fornlämningar.

I beskrivningen av dem anges bland annat ”plats med tradition”, ”naturföremål” och ”fornlämningsliknande bildning”. I Riksantikvarieämbetets lämningstypslista kan man om ”Naturföremål/-bildning med bruk, tradition eller namn” läsa att det rör sig om ”Naturföremål eller naturbildning till vilket ålderdomligt bruk, sägen, tradition, namn eller märkligt historiskt minne är knutet” (Riksantikvarieämbetet 2021, s. 47). Som sådana räknas bland annat jättegrytor, jättekast och ättestupor.

Mot bakgrund av den tilltagande markprospekteringen och markexploateringen finns det med andra ord en potentiell risk att ättestupor står inför samma öde som de i århundraden varit symbol för. Förutsatt att de har höga natur- och kulturvärden kan Miljöbalken (1998:808), där även ”naturföremål” och ”naturminne” åberopas, ge visst skydd. Intressant nog finns det två ättestupor i Fornsök som blivit klassade som fornlämningar. I det ena fallet, från Viby socken Örebro kommun (RAÄ Viby 37:1), har den troligen fått snålskjuts då det även rör sig om en fornborg.

I det andra exemplet, från Växjö i Småland (RAÄ Växjö 399), kan man dock läsa att det rör sig om ett ”Naturföremål/-bildning med bruk, tradition eller namn”. I Kulturmiljölagen anges nämligen att ”Fornlämningar är också naturbildningar som ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna till liksom lämningar efter äldre folklig kult” (Kulturmiljölag (1988:950), kap 2). Detta förutsätter att de uppfyller kulturmiljölagens övergripande rekvisit (forna tider, äldre tiders bruk och varaktigt övergiven) och att den tradition de sammankopplas med kan dateras till 1850 eller tidigare. Mot bakgrund av källor som de som presenterats i denna text, borde statusen på en och annan ättestupa följaktligen kunna omvärderas.

Referenser

Kungliga biblioteket

Fm 49:1 = Nils Henrik Sjöborg, Försök till nomenklatur för nordiska fornlämningar. Länk

Fm 57:1 = C. G. G. Hilfelings reseanteckningar i Sverige. Länk

Riksantikvarieämbetets arkiv

Carl Gustaf Gottfried Hilfelings handlingar, 1779–1822, F 1:1. Länk

Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv. F 1 d:6. Länk

Litteratur

Dahlberg, Erik. [1729/30]. *Svecia antiqua et hodierna*. Stockholm.

Fridell, Staffan. 1998. ”Häggumpergamentet”. Ett götiskt falsifikat. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift* 1998, s. 7–29. Länk

Götriks saga. En fornaldarsaga. 1990. Förord och översättning av Mats Malm. Örebro. Länk

Hammarlund-Larsson, Cecilia. 2015. Ättеklubba och ättestupa. *Se åldern, Fataburen* 2015, s. 216–221. Länk

Jensen, Ola Wolfhechel. 2025. 1828 års fornminnesförordning och dess tillkomst. *Meddelanden från RiViH-projektet* 2025:2, s. 33–40. Länk

Kulturmiljölag (1988:950). Länk

Linné, Carl von. 1747. *Carl Linnæi Wästgöta-Resa, Förrättad år 1746*. Stockholm. Länk

Malm, Mats. 1990. Förord, i: *Götriks saga. En fornaldarsaga*. Örebro. Länk

Miljöbalk (1998:808). Länk

Odén, Birgitta. 1996. Ättestupan – myt eller verklighet? *Scandia* 62 (1996:2), s. 221–234. Länk

Riksantikvarieämbetet. 2021. *Lista med lämningstyper och antikvarisk praxis*. Version 5.0. Länk

Schück, Henrik. 1943. *Kgl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Dess förhistoria och historia* VII. Stockholm. Länk

Sjöborg, Nils Henrik. 1797. *Inledning til kännedom af fäderneslandets antiquiteter*. Lund. Länk

Sjöborg, Nils Henrik. 1815a. *Uppgift på Fornlemningars kännetecken*. Lund.

Sjöborg, Nils Henrik. 1815b. *Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar*. Stockholm.

Sjöborg, Nils Henrik. 1822. *Samlingar för Nordens fornälskare* 1. Stockholm. Länk

Tham, Pehr. 1794. *Göthiska Monumenter*. Stockholm. Länk

Tham, Pehr. 1817. *Anmärkningar till förbättring af ordaförståndet i vår äldsta nordiska historia*. Stockholm. Länk

*

Välkomna till höstens webbinarier!

Under hösten fortsätter RiViH-projektets webbinarieserie med föredrag givna av både externa forskare och aktiva inom RiViH-projektet. Syftet med webbinarierna är att uppmärksamma forskning som knyter an till Riksantikvarieämbetet och Vitterhetsakademiens historia och det material som omfattas av RiViH-projektet, för att på så sätt bygga upp ett nationellt nätverk kring gemensamma forskningsintressen.

Det första webbinariet ägde rum den 30 september, då Per Widén presenterande sin bok *Att skapa en patriotisk historia: Hur en grupp aristokrater formade svensk historieskrivning* (2025). Widén är idéhistoriker och verksam vid Uppsala universitetsbibliotek. I boken studerar han hur en grupp aristokrater, ledda av Adolf Ludvig Stjerneld, bestämde sig för att skapa en nationell svensk historia i början av 1800-talet. I skuggan av den krympta svenska stat som återstod efter Napoleonkrigen ville dessa aristokrater forma en stolt och samlande skildring av Sveriges förflutna. Därför inrättades verksamheter som Statens porträttgalleri på Gripsholms slott och Kungliga samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. De drev även sina idéer genom universiteten och de kungliga akademierna. Privat beställde de konstverk med fosterländska motiv och samlade in historiska dokument och föremål som kunde berätta om historiska tilldragelser. Genom dessa insatser kom de att lägga grunderna till svensk historievetenskap och arkeologi, och deras arbete har satt djupa spår i svensk historieskrivning, litteratur och konst under de 200 åren som följt.

Ytterligare två webbinarier står på schemat i höst. Först ut är Clara Strömberg som den 5 november föreläser utifrån sitt avhandlingsprojekt *”Bara stjärnorna sätter en gräns för hans rykte”: Om adelns gravmonument under stormaktstidens Sverige*. Strömberg tar sin utgångpunkt i hur förutsättningarna förändrades för hur man kunde sätta upp gravmonu-

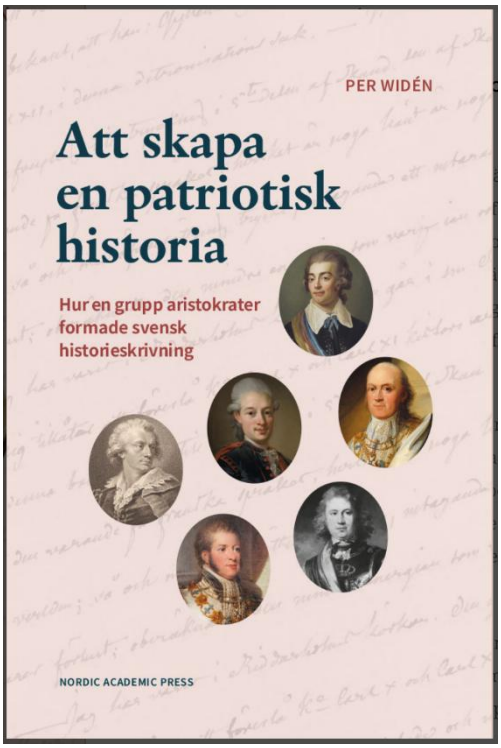

Foto: Nordic Academic press (PDM).

ment under det sena 1600-talet, samtidigt som den politiska situationen var i omdaning. Adeln var en viktig aktör i stormaktsbygget, både politiskt, militärt och konstnärligt. I sin avhandling undersöker Clara Strömberg framför allt högadelns gravmonument under andra halvan av 1600-talet och det tidiga 1700-talet. Hur var det möjligt att genom material och rumslig position förmedla en såväl personlig som dynastisk och nationell identitet?

Den 3 december kommer Robin Böckerman och Patrik Granholm, båda verksamma vid Kungliga biblioteket och inom RiViH-projektet, att tala på temat: ”Återförenade efter 250 år – Antikvitetsarkivets samlingar digitalt i manuscripta.se”.

Våra webbinarier äger rum online via Teams mellan klockan 15.00 och 16.00. Om du är intresserad av att delta, har frågor eller kanske vill presentera något får du gärna kontakta Emma Hagström Molin på denna adress: emma.hagstrom.molin@raa.se

Inbjudan till doktorander och forskare

Bedriver du eller planerar du att starta ett forskningsprojekt som tangerar RiViH-projektet och som berör de arkivsamlingar som står i centrum för projektet? Då är du välkommen att ingå i vårt nätverk för externa forskare!

Ett viktigt mål med projektet är att synliggöra de samlingar vi digitaliserar och se till att de används mer flitigt av inte minst doktorander och forskare. Då den antikvariska verksamheten var mycket bred under den period som projektet fokuserar på är forskningsmöjligheterna många (se *Meddelanden från RiViH-projektet* 2025 nr 1). För den oinvigde kan det dock vara svårt att orientera sig i samlingarna och fullt ut förstå dess källpotential i relation till olika forskningsfrågor.

Genom att ingå i vår externa forskargrupp får du möjlighet att diskutera din forskning och ta del av andras forskningserfarenheter kopplat till våra samlingar. Du kan även delta i våra inplanerade seminarier och webbinarier, publicera artiklar i vårt *Meddelande från RiViH-projektet* och presentera din forskning på vår digitala forsknings- och digitaliseringsplattform. Hör gärna av dig ifall du är intresserad till någon av följande:

Ola Wolfhechel Jensen: ola.jensen@raa.se

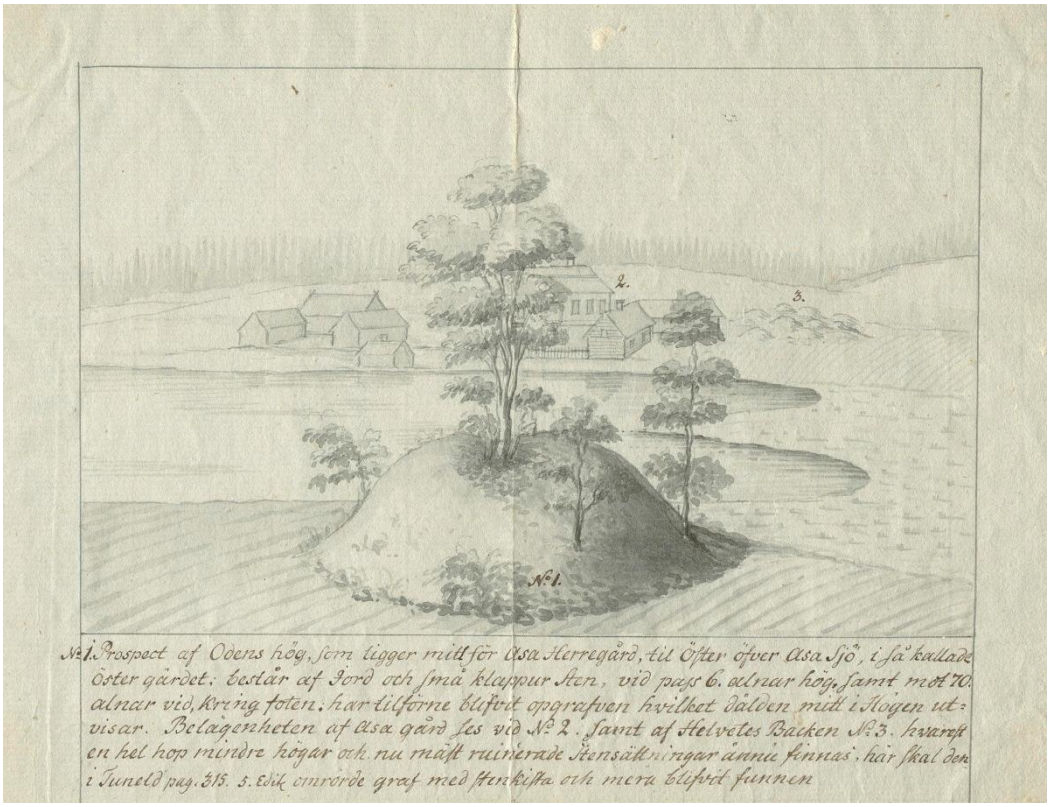
Robin Böckerman: robin.bockerman@kb.se

Emma Hagström Molin: emma.hagstrom.molin@raa.se

Magnus Källström: magnus.kallstrom@raa.se

Christopher Natzén: christopher.natzen@kb.se

Oliver Blomqvist: oliver.blomqvist@riksarkivet.se

"Blothögen eller Odens grav" i Asa socken i Växjö kommun, Småland (Asa 107:1).
Laverad teckning troligen från Liljegrens samling från början av 1800-talet.
Ur Handteckningssamlingen i ATA. Foto: Riksantikvarieämbetet, Arkivsök (PDM).